

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

СМОЛЕНСЬКА СВІТЛАНА ОЛЕКСІЇВНА

УДК 72.01+72.036

**АРХІТЕКТУРА АВАНГАРДНОГО МОДЕРНІЗМУ В УКРАЇНІ:
ГЕНЕЗА ТА СПАДЩИНА**

18.00.01 – Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора архітектури

Львів – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному університеті будівництва та архітектури Міністерства освіти і науки України.

Офіційні опоненти:

Лінда Світлана Миколаївна,
доктор архітектури, професор, завідувач кафедри дизайну та основ архітектури Національного університету «Львівська політехніка»
Міністерства освіти і науки України

Івашко Юлія Вадимівна,
доктор архітектури, професор, професор кафедри основ архітектури та архітектурного проектування Київського національного університету будівництва і архітектури
Міністерства освіти і науки України

Михайлишин Ольга Леонідівна,
доктор архітектури, доцент, завідувач кафедри архітектури та середовищного дизайну Національного університету водного господарства та природокористування м. Рівне Міністерства освіти і науки України

Захист дисертації відбудеться 23 червня 2017 р. о 10.00 годині на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д 35.052.11 при Національному університеті «Львівська політехніка» за адресою: 79013, Львів, вул. Степана Бандери, 12, зала 226.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного університету «Львівська політехніка» за адресою: 79013, Україна, м. Львів, вул. Професорська, 1.

Автореферат розіслано 23 травня 2017 року

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради кандидат архітектури, проф.

Петришин Г. П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Модернізм 1920–30-х рр. вважається ключовим напрямом в історії сучасного зодчества, бо ознаменував перехід до нових форм і принципів в архітектурі та містобудуванні. Сформований між двома війнами, він був частиною світового процесу індустріалізації та урбанізації.

У закордонних працях з теорії архітектури надзвичайно високо оцінений «радянський авангард» в мистецтві та архітектурі початку ХХ століття, який визнано унікальним явищем світової культури. Він ближчий і зрозуміліший європейцям, ніж будь-який інший напрямок, бо зароджувався й розвивався в загальному руслі передового для свого часу європейського Модернізму. «Радянський авангард» часто називають «російським», оскільки у літературі описувалися й популяризувалися здебільшого об'єкти спадщини російських центрів Москви й Санкт-Петербурга. Насправді Україна в ті роки була одним з найважливіших експериментальних майданчиків сучасної архітектури, де втілювалося чимало видатних авангардних проєктів, унікальних за масштабами нового будівництва та грандіозністю задумів.

Через те що авангардна спадщина в нас досі мало пропагувалася на міжнародному рівні, до «російського авангарду» за кордоном нерідко відносять і знамениті на весь світ об'єкти, які насправді знаходяться в Україні та які створювалися в умовах соціального піднесення спрямованого на побудову радянської української держави після кількох століть колоніального поневолення. Вважаємо, що недостатня дослідженість цієї теми (яка має об'єктивні причини) є проблемою, вирішення якої назріло сьогодні. Модернізм, як напрям в архітектурі країни, був штучно обірваний у своєму розквіті, відкрито переслідувався владою протягом чверті століття – саме в той час, коли його ідеологи та творці були ще живі. Прогресивні ідеї були забуті, проєктні матеріали знищені, реалізовані об'єкти свідомо перебудовано до повної втрати первісного вигляду і стильових прикмет. Лише у 1960-ті рр. стали з'являтися дослідження, присвячені окремим архітектурним і містобудівним об'єктам цього періоду, а напрям модернізму був включений в історію розвитку вітчизняного зодчества як важливий етап. Проте не було проведено дослідження, яке б у всій повноті розкривало розвиток Модернізму в архітектурі України. Існує й інша сторона питання – українські мистецькі та архітектурні об'єкти Модернізму у 1920–30-ті рр. створювалися також в Західній Україні, яка у той час за рішенням Ліги Націй знаходилася під протекторатом Польщі та ін. країн. Надбання Модернізму Сходу та Заходу нашої держави не розглядалися як спільна модерністська спадщина. Її дотепер не інвентаризовано та не паспортизовано, немає наукової систематизації всіх архітектурних і містобудівних об'єктів. Належним чином не оцінено їх міжнародне значення – в списку світової спадщини ЮНЕСКО немає українських пам'яток ХХ ст. Ми продовжуємо щорічно втрачати модерністські об'єкти, їх автентичність. Навіть у професійних колах зодчих ставлення до спадщини тієї епохи залишається упередженим: жоден архітектурний чи містобудівний об'єкт не внесено навіть до Реєстру пам'яток національного значення (дані на початок 2016). Виключення не склав і всесвітньо відомий Держпром у Харкові.

Актуальним у зв'язку з цим стає завдання дослідження авангардного періоду Модернізму в архітектурі України 1920–початку 1930-х рр. в його цілісності та у контексті розвитку європейської архітектури. Необхідним є представлення явища у всій його повноті – від урбаністичних концепцій, проектів та реалізацій до втілених об'єктів архітектури чи дизайну. Надважливою є систематизація спадщини українського Модернізму, пропаганда його досягнень на міжнародному рівні. Назріла потреба в переосмисленні історичних фактів на основі глибших досліджень першоджерел, їх неупередженого об'єктивного аналізу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота складає частину наукових досліджень, які виконуються кафедрою архітектурного проектування Харківського національного університету будівництва та архітектури на теми: «Сучасні тенденції та напрями у формуванні архітектури житлових та громадських споруд» (№ 0115U002149 державної реєстрації) та «Еволюція архітектури багатопверхових будівель» (№ 0113U001686 державної реєстрації), а також пов'язана з діяльністю міжнародного наукового комітету зі спадщини ХХ століття ICOMOS (ISC20C).

Мета дослідження: побудова цілісної картини та етапів розвитку авангардного Модернізму в архітектурі та містобудуванні України 1920 – початку 1930-х рр. в його дуальності: як феномена та як невід'ємної складової загальноєвропейського процесу еволюції культури.

Відповідно до визначеної мети в роботі вирішувалися **основні завдання:**

1. провести аналіз, узагальнення та систематизацію робіт попередників; удосконалити термінологічний апарат, обґрунтувати гіпотезу і розробити методіку з урахуванням специфіки об'єкта дослідження;
2. дослідити становлення авангардного Модернізму в архітектурі та містобудуванні України: визначити передумови його зародження, фундаментальні основи й чинники, що вплинули на його формування;
3. виявити етапи розвитку, риси своєрідності та причини завершення; простежити період в його динаміці з визначенням та порівнянням регіональних особливостей протікання;
4. розробити історико-архітектурну теорію авангардного Модернізму в Україні 1920–30 рр. як своєрідного явища в контексті європейського зодчества; розкрити його особливості та закономірності, що проявилися в архітектурній та містобудівній типології, стильових ознаках, проектній конкурсній культурі, специфічних рисах архітектурного формотворення та діяльності;
5. проаналізувати стан збереження об'єктів, визначити критерії цінності спадщини авангардного Модернізму в Україні, шляхи її збереження як складової частини загальноєвропейської спадщини.

Об'єктом дослідження є архітектура та містобудування авангардного періоду Модернізму в Україні.

Предмет дослідження – соціальні чинники та містобудівні, функціональні, формотворчі, архітектурно-типологічні, стильові характеристики об'єктів Модернізму в Україні у їх розвитку в 1920–30-х рр.

Хронологічні рамки. Дослідження сконцентровано на 1920 – початку 1930-х рр., але історія становлення Модернізму розглядалась з перелому ХІХ-ХХ ст.

Теперішні часи охоплені задля вивчення сучасного стану об'єктів. Історіографію теми та трансформацію пам'яток Модернізму – втрату ними автентичності – було розглянуто починаючи з 1930-х рр. до нашого часу.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Радянської України в її історичних межах на період 1919–1939 рр. Досліджувалися приклади європейського авангардного Модернізму періоду 1910–1940-х рр. у Німеччині, Австрії, Голландії, Чехословаччині, Західній Україні (Другої Речі Посполитої) та світова архітектурно-містобудівна спадщина в ракурсі вивчення досвіду її збереження.

Методика дослідження заснована на комплексному та системному підході, включаючи історико-генетичний метод, смисловий і порівняльний аналіз (в т.ч. містобудівний, стилістичний, архітектурно-композиційний) зібраного матеріалу, його класифікацію і систематизацію (періодизацію, типологізацію тощо) та узагальнення (виявлення принципів, прийомів та ін.). В комплексну методику дослідження включено такі методи та процедури: збір бібліографічних, архівних іконографічних та писемних матеріалів; натурні обстеження сучасного стану архітектурно-містобудівних об'єктів, що проводилися протягом 2007–2016 рр., графічні і комп'ютерні методи, в т.ч. метод комп'ютерної графічної реконструкції.

Наукова новизна одержаних результатів. У роботі вперше:

- уведено термін «авангардний Модернізм» (в європейську історіографію введений голландським дослідником Х. Ібелінгсом), що полегшує розгляд цього напрямку в українській архітектурі 1920–початку 1930-х рр. як складову частину європейського Модернізму; вдосконалено термінологічний апарат;
- реконструйовано процес становлення авангардного Модернізму в архітектурі та містобудуванні 1920–початку 1930-х рр. в Україні, виявлена сукупність факторів, які обумовили специфічний та унікальний характер цього процесу; виконано історіографічний аналіз, який наглядно продемонстрував зміни ціннісних критеріїв щодо явища залежно від політичного та загальнокультурного контексту;
- розроблено історико-архітектурну теорію авангардного Модернізму в Україні як унікального явища в контексті розвитку європейської архітектури; встановлено його періодизацію від зародження до насильного переривання, яка співставлена з етапами розвитку будівельної справи в країні; напрямок вперше представлено в його цілісності як своєрідне, динамічне явище, продукт функціонування народногосподарського комплексу та української культури радянського міжвоєнного часу;
- визначені типологічні риси і локальні прояви напрямку в містобудівній сфері та архітектурі; окреслено його характерні формотворчі та стильові ознаки, висвітлено значення конкурсної культури в його розвитку; встановлено перелік авторів, які внесли вклад у теорію та практику авангардного Модернізму в Україні;
- уведено в науковий обіг широкий пласт невідомого фактологічного матеріалу з історії української архітектури та містобудування, зокрема: перший в історії містобудування України генплан столичного Харкова; ескізний проект планування соціміста «Новий Харків»; автентичні кресленики стадіону ім. Петровського на 80 000 глядачів та автентичні ескізи В. Гропіуса до конкурсу на Театр масового музичного дійства на 4000 місць у Харкові; ескізи, робочі креслення багатьох

промислових, цивільних та житлових будинків періоду авангардного Модернізму у Харкові, Одесі, Донецьку, Дніпрі та ін. містах України;

- проведено оцінку ступеня збереження модерністської спадщини в Україні, підготовлено дані щодо цінності низки об'єктів авангардного Модернізму та обґрунтовано їх відповідність критеріям Світової спадщини ЮНЕСКО.

Практичне значення одержаних результатів. Результати роботи можуть бути використані в енциклопедичних та довідникових наукових працях, у спеціальних виданнях з атрибуції творів архітектури, з історії архітектури Новітнього часу; в галузі освітньої діяльності з архітектури, мистецтвознавства, дизайну; при інвентаризації та обліку, проведенні реставраційних робіт на цінних архітектурно-містобудівних об'єктах Модернізму, при розробці методичних рекомендацій з охорони архітектурної спадщини..

Особистий внесок здобувача. Основні результати дисертаційної роботи були отримані автором особисто. В опублікованих зі співавторами наукових працях, де наведені ідеї та результати розробок, використані в дисертації, зокрема, в публікації у співавторстві з Мельник Н. [22], автором написана основна частина тексту з формулюванням актуальності, мети, висновків, Н. Мельник – частина тексту про формування вищої професійної освіти в Одесі. У публікації [8], виконаній у співавторстві з Є. Біжко та з Б. Божинським [27] участь автора полягала у визначенні мети, розробці методики, формулюванні висновків, редагуванні тексту.

Апробація результатів дисертації. Результати досліджень доповідалися та обговорювалися на 27 наукових конференціях, конгресах, симпозіумах, в т.ч. 14 закордонних¹, та на міжнародних та всеукраїнських – у межах України².

Результати дослідження **впроваджені** у навчальний процес по кафедрі архітектурного проектування ХНУБА в спецкурс «Сучасні підходи до формування міського оточення» для студентів 5 курсу архітектурної спеціальності, а також в науково-дослідній розробці для НЗ «Софія Київська» (акти впровадження – у додатку до дисертації).

Основні наукові результати дисертації **опубліковано** у 38 наукових працях (з них 19 у наукових фахових виданнях України, 8 – у наукових виданнях інших

¹Зокрема в Італії (Флоренція: «The Image of Heritage: Changing Perception, Permanent Responsibilities», March, 5–9, 2009; International Scientific Congress «Domes in the World», March 19–23, 2012; International Scientific Conference «Modern Heritage – Identifying, Assessing and Managing its Protection and Conservation», 10–13 March, 2016), Польщі (в Гдині: «Modernism in Europe – Modernism in Gdynia. First Half of the 20th-century Architecture and Its Preservation», 2nd International Scientific Conference, September 24–26, 2009; у Кракові та Варшаві: «Socialist–Realist Urban Planning as the Object of Heritage Protection», Seminar, June 16–17, 2011; у Вроцлаві: II/V, III/VI та IV/VII International Conferences «Architecture without Limits: Culture of the City. City in Culture» (October 19–20, 2012), «Architecture Without Limits: the Future of Architecture, Architecture of the Future» (Szklarska Poręba, December 4–6, 2014) та «Architektura without Limits: City – The Capital of Culture. Challenges and Effects» (November 18–19, 2016); у Варшаві: «Expert meeting on Serial Transnational Nomination of the Architectural Heritage of Social Realism in Central and Eastern Europe to the UNESCO World Heritage List» April 15, 2013; у Білорусі (Мінськ: на I та II засіданні експертів «Serial World Heritage Nomination of Post War Architecture in Post-Socialist Countries» (September 15–18, 2016; December 15–17, 2016), у Росії (Пенза: на XVI, XVIII та XIX конференціях «Вопросы планировки и застройки городов» (у 2008, 2010 та 2011 рр.).

²Зокрема у Києві: («Сучасна архітектурна освіта. Прогностика в архітектурі: архітектура майбутнього», IV наукова практична конференція, КНУБА, 10–11 листопада 2011; VII Міжнародна науково-практична конференція «Софійські читання», Національний заповідник «Софія Київська», 23–24 травня 2013; Міжнародна науково-практична конференція «Архітектура історичного Києва», КНУБА, 7–8 жовтня 2015), у Харкові: Четверті, П'яті, Шості, Чотирнадцяті Слобожанські читання: міжнародна наукова конференція «За відродження Харкова – інтелектуальної столиці України», 22–23 листопада 2000; 24–25 жовтня 2001; 24–25 жовтня 2002; 19–23 квітня 2010; на 66, 67, 68, 69, 70 науково-технічних конференціях ХНУБА у 2011–2015 рр.

держав: Німеччини, Польщі, Росії; додатково відображають наукові результати дисертації 11 праць) з наряду, з якого підготовлено дисертацію.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи – 299 сторінок тексту, 83 ілюстративних сторінок з рисунками, 62 сторінок списку використаних джерел з 711 найменувань, 2 сторінок додатків.

У першому розділі «**Аналіз наукових досліджень, присвячених авангардній архітектурі 1920 – початку 1930-х рр. в Україні (історіографія)**» висвітлюються результати аналізу і систематизації робіт попередників, включаючи праці з суміжних областей знань. Оцінку історичних подій 1920–30-х рр., політичні, соціально-економічні явища висвітлено за роботами О. Бойко, С. Кульчицького, Ю. Шевельова. Економіку країни тієї пори проаналізовано за роботами Б. Лановика, З. Матисякевича, Р. Матейка; процеси українізації в освітній сфері – за Л. Березівською, В. Борисовим, О. Жосан. Розквіт «червоного ренесансу» в літературі 1920-х описав Р. Мельників; видатні особистості і творчі угруповання в художньому житті вивчали М. Мудрак, Т. Павлова, Л. Соколюк, В. Чечик; в сценографії – М. Шкандрій, Т. Руденко.

Історіографія європейського Модернізму в архітектурі, передумови його зародження і теоретичні засади розглянуто в працях Р. Бенема, П. Бюргера, Б. Бухло, З. Гідіона, Х. Ібелінгса, Н. Певзнера, А. Рота, Є. та П. Смітсонів, М. Тафури, Ф. даль Ко, А. Уїттіка, К. Фремптона, Г.-Р. Хічкока та ін.

Показано, що у колективних працях з історії української радянської архітектури період 1920–30-х рр. представлений дуже фрагментарно. Подібно у роботах, присвячених становленню та розвитку радянського авангарду (переважно на території РРФСР) фахівців у цій області (В. Кірілова, С. Хан-Магомедов, В. Хазанова) також уривчасто подано інформацію стосовно України.

Роботи, в яких простежується історія архітектури українських міст і регіонів, їх містобудівний розвиток, і де, поряд з іншими, розглядається період 1920-х–початок 1930-х рр., виконувалися такими авторами: М. Андрущенко, Б. Бондаренком, Н. Дяченком, Б. Єрофаловим-Пилипчак, І. Кармауховим, С. Кілессо, В. Кишкань, О. Лейбфрейдом, В. Мойсеєнком, В. Петренком, В. Пілявським, В. Тимофієнком, О. Тіцем, П. Шпарою. Типологічні містобудівні дослідження проводили Л. Грачова та Н. Згурська.

Модернізм Західної України, зокрема, львівський, досліджували: Ю. Бірюльов, Ю. Богданова, С. Лінда, Б. Черкес, польські автори: Я. Левіцкі (J. Lewicki), Р. Цельонтковска (R. Cielakowska). А. Щерські (A. Szczercki); архітектурно-містобудівну спадщину Волині міжвоєнного періоду (1919–1939) вивчала О. Михайлишин, П. Ричков.

Стильові напрями в архітектурі України зламу ХІХ–ХХ століть аналізували Ю. Івашко, С. Лінда, В. Чепелик, в архітектурі радянської України та окремих її міст (де наводяться приклади архітектурного авангарду 1920–30-х): Ю. Асеев, А. Коваленко, Г. Лебедев, М. Собуцький, Т. Давідіч та ін. Нариси архітектурних стилів, в т.ч. раннього Модернізму, представлені І. Бартенєвим і В. Батажковою.

Процеси становлення та розвитку містобудівної теорії та практики того часу розглядали В. Альошин, А. Вергелес, М. Кушніренко, В. Яценко, А. Станіславський,

К. Черкасова. Теоретичну спадщину української містобудівної школи ХХ ст. аналізували В. Владимиров і А. Пучков. Низка дослідників зосереджували увагу на архітектурній типології. Житлове будівництво вивчали Н. Згурська, В. Мойсеєнко, О. Буряк і К. Діденко. Архітектуру радянських клубів в РРФСР – В. Хазанова, І. Чепкунова. В. Мойсеєнко аналізував Палаці праці, розроблені в 1925–1927 для донецьких гірників, а харківські клуби – О. Дерябіна. Архітектура промислових споруд описана В. Ієвлевою³, А. Кулаковським, В. Федосєєвим. Окремі відомі будівлі, зокрема, Держпром дослідили М. Андрущенко, Е. Звоницький, О. Лейбфрейд, П. Межиборський, О. Швиденко. Велику цінність становлять опубліковані матеріали до зводу пам'яток історії та культури України (І. Гомоляко й ін.), де містяться відомості про визначні об'єкти того періоду.

Роль архітектурної освіти в розвитку українського зодчества кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. розкрита в працях Н. Кондель-Пермінової, М. Болотських, А. Борисова, Д. Гончаренка, рукопису О. Лейбфрейда. Організаційну систему архітектурно-містобудівного проектування в СРСР 1920–30-х рр. розглядав І. Казусь. Тема конкурсної культури тих років так чи інакше порушується в роботах М. Андрущенко, Г. Бархіна, О. Дудки, В. Ієвлевої, І. Казусь, В. Проскуракова. Інтернаціональні взаємозв'язки та їх вплив на новаторську архітектуру України вивчала Л. Василенко. Існує значна кількість публікацій, присвячених творчості окремих архітекторів, проекти яких складають скарбницю української архітектури⁴. У ракурсі дисертації важливо було виявити внесок митців у розвиток авангардного Модернізму в Україні – завдання, яке в зазначених роботах не ставилося.

Систематизація праць попередників дала підстави стверджувати: в них знайшли відображення лише окремі сторони архітектурно-містобудівної теорії та практики 1920-30-х рр. Український архітектурний авангард не розглядався як цілісне, унікальне явище в історії європейської архітектури, не було простежено етапи його розвитку, не виявлена специфіка об'єктів та їх значення. Дослідження дозволило продемонструвати зміну точок зору на авангардну архітектуру в залежності від політичних уподобань і цілей влади, нав'язаних нею преференцій в розвитку культури і мистецтва:

- Етап заборони Модернізму в Україні (друга половина 1930-х – перша половина 1950-х рр.) характеризувався його необ'єктивною критикою, запереченням позитивних рис і завоювань. Ідеологізація архітектурного формотворення знаходить відображення в фаховій літературі. Практично не критикувалися промислові та містобудівні об'єкти, які наочно демонстрували успіхи радянської влади в індустріалізації, масовому житловому будівництві в післяреволюційні десятиліття.

- У літературі 1960–1970-х знайшла відображення зміна політичних настроїв: з'являються перші праці, автори яких намагаються дати об'єктивну оцінку

³ Використання передових технологій в будівництві промислових і цивільних будівель в означений період простежено в працях М. Милославського, В. Скатинського, С. Дехтяра, І. Сусінова. Про конструктивні особливості окремих будівель писали О. Лейбфрейд, Е. Звоницький. Становлення великоблокового будівництва в СРСР (1927-1956 рр.) вивчав В. Нестеров. Згадка про дослідження, що проводилися в кінці 1920–початку 1930-х рр. Українським інститутом споруд можна відшукати у С. Кілессо та Л. Мурашко.

⁴ Роботи, що належать О. Ігнатову, С. Кохану, С. Кілессові, О. Лейбфрейду, П. Макушенкові, В. Ясієвичу, Л. Грачовій, І. Чепкуновій, С. Хан-Магомедову, Ю. Косенковій, А. Чинякову, В. Мойсеєнкові, М. Гончаренкові, М. Ільїну, Д. Малакову. Про українських вчених-конструкторів писали В. Ясієвич, С. Дехтяр, С. Сухоруков.

радянському авангарду. Значна робота по освоєнню його теоретичної та матеріальної спадщини проводилась співробітниками НДІТІА.

- Наприкінці 1970-х–1980-ті рр. активізувалася критика Модернізму за його механіцизм. Разом з тим зростає інтерес до архітектурної історії на локальному рівні окремого регіону, міста, селища. Видавництво «Будівельник» випускає ряд архітектурно-історичних нарисів про міста України, в яких аналізується і період радянського авангарду.

- 1985–1991 рр. – зріс інтерес до явища у вчених, які заново відкрили його значимість. Кардинальні перетворення суспільства сприяли активізації краєзнавчих досліджень. У пошуках національної ідентичності дослідники переосмислюють знані факти, відкривають нові. Але проявляється негативне ставлення до містобудівної практики передвоєнного часу, що розглядається переважно як спосіб знищення культурного пласту українських міст – руйнування історичних пам'яток сакрального характеру.

- Від 1991 рр. ретроспективний ракурс багатьох робіт зосереджується на обговоренні питань тоталітарної культури, впливу політики на хід архітектурної історії. Тема знищення сакральних об'єктів українського зодчества в 1920–30-ті рр. отримує додатковий розвиток і болісну інтерпретацію в літературі, присвяченій авангардній архітектурі. Прикметник «підрадянський», зокрема по відношенню до архітектурного авангарду, викликає негативне ставлення – зрозуміла реакція на багаторічний пропагандистський характер архітектурної історіографії. Водночас приклад європейських країн, які вносили в список Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО об'єкти ХХ ст., сприяє усвідомленню їх цінності в суспільстві. З'являється багато статей, дисертаційних досліджень, присвячених окремим об'єктам.

Наведене є свідченням суперечливого ставлення до періоду 1920–30-х рр. та зміну ціннісних критеріїв щодо надбань Модернізму.

Огляд іноземних літературних джерел свідчить про непідробний інтерес західних вчених до теми, доказом чого є численні наукові конференції, виставки, присвячені радянському авангарду, що проводилися в Європі та США, видання монографій в різних країнах світу таких авторів, як J. E. Bowlt, V. Le Marcade, T. Andersen, W. Rotzler, J. Milner. Характерним для переважної більшості робіт є той факт, що закордонні дослідники відносять явище до «російського авангарду», «російського мистецтва», не ідентифікуючи об'єкти та їх авторів з Україною.

У другому розділі **«Термінологічний апарат, методика та джерела дослідження, формування гіпотези»** сформовано термінологічний апарат та фундаментальну дослідницьку гіпотезу, обґрунтовано вибір методології, територіальних та хронологічних меж дослідження, джерел дослідження. Обґрунтовується термін «авангардний Модернізм» в якості основоположного в роботі. Введення його в науковий обіг української історії та теорії архітектури обумовлено, по-перше, необхідністю застосування узгодженого термінологічного апарату для розгляду українського архітектурного авангарду в контексті європейського міжвоєнного Модернізму; по-друге, – істотними розбіжностями в змістовному і хронологічному трактуваннях поняття «Модернізм» в останні десятиліття у зарубіжних і українських авторів. Незаперечним фактом є величезний

вплив українських реалізацій 1920–30-х рр. на пізніший розвиток світової архітектури ХХ століття, тому їх об'єктивна ідентифікація є вкрай важливою.

У найзагальнішому значенні, яке останнім часом зустрічається в наукових виданнях, Модернізм – це стилістичний континуум, що охоплює спектр від авангарду до історизму. У такому трактуванні до Модернізму зараховують як функціоналізм, так і традиціоналізм, як «ар-деко», так і раціоналізм – такі несхожі напрями в архітектурі ХХ ст.⁵ Серйозні різночитання є щодо хронологічних меж: окремі науковці вважають, що Модернізм закінчується 1970-ми рр. (Ч. Дженкс, Національний фонд охорони пам'яток історії США), інші – що він охоплює все ХХ ст. (Х. Ібелінгс), ще деякі стверджують – триває й донині (Дж. Крейвен). Має місце й вузьке трактування поняття в межах міжвоєнної пори, коли напрям поширювався в архітектурі різних країн (В. Кох)⁶.

Зберігаючи можливість широких трактувань для терміну «Модернізм», визначення «авангардний» дозволяє уточнити та звужити межі поняття, його хронологічні та смислові рамки. В географічних межах Європи вузькому тлумаченню терміну хронологічно відповідають межі 1910–30-х років, які Е. і П. Смітсони назвали «героїчним періодом архітектури Модернізму», німецькі вчені – «міжвоєнним», а Х. Ібелінгс – «авангардним Модернізмом». Наше трактування співпадає з висновками глибокого термінологічного аналізу співвідношень понять «авангард» і «модернізм» проведеного А. Саруханяном.

У ході термінологічного аналізу виявлено, що введення поняття «авангардний Модернізм» має низку переваг, бо дозволяє подолати хронологічні та змістовні суперечності в трактуваннях терміну «Модернізм» останніх десятиліть; досить чітко позначає його початкову (авангардну) стадію – «героїчний період» 1910–1930-х рр.; передбачає стилістичне екстрагування, засноване на принципах, прогресивних для свого часу, пов'язаних з авангардною логікою протиставлення старого новому щодо конструкції, форми, типологічних характеристик архітектурних об'єктів, а також містобудівних перетворень з метою створення більш егалітарного суспільства; не входить в протиріччя з уже вживаним в науковій літературі термінологічним апаратом, є синонімом таких загальноприйнятих понять як «міжвоєнний Модернізм», «інтернаціональний стиль», «сучасний рух», «конструктивізм» та ін. З одного боку, термін є збірним: дає можливість розглядати Модернізм 1910–30-х рр. як загальноєвропейське і світове явище, бо органічно включає в себе стилістичні напрями з подібними характеристиками в архітектурі різних країн. З другого боку, він цілком лояльний щодо опису проявів в архітектурі окремих держав або регіонів.

Ряд авторів, зокрема Х. Ібелінгс, розглядає європейський Модернізм 1920–30-х як рух, який був чимось більшим, ніж просто новим стилем – пошуком через архітектуру шляху до нового суспільства. Поняття «рух» передбачає акцент на соціальному значенні архітектури, на її «життєбудівних» цілях, що відрізняло рух

⁵Згідно з періодизацією Х. Ібелінгса, Модернізм охоплює майже усе ХХ ст. від 1914–1918 рр., включає «помірний» (після 1945) та «пізній» Модернізм 1960–1970-х, «супермодернізм» 1990-х. Німецькі вчені (А. Залівако) розрізняють довоєнний і післявоєнний Модернізм. Дж. Крейвен вважає: Модернізм триває донині.

⁶В. Кох в енциклопедичній праці з архітектурних стилів відносить до Модернізму: німецький Веркбунд; експресіонізм 1910–1925 рр. у Скандинавських країнах і Нідерландах; архітектуру школи Баухаус (до закриття в 1933) та голландської групи «Стиль»; італійський футуризм (роботи Сант-Еліа); конструктивізм в Росії; інтернаціональний стиль Європи (переважно, Швейцарії та Франції) і США; ЛеКорбюзьє з його 5 принципами сучасної архітектури; приклади специфіки стилю в ін. європейських країнах.

Модернізму від архітектури, яка існувала поза явно вираженими соціальними завданнями. Ще в 1990-х рр. подібну думку висловив український дослідник В. Ясієвич: конструктивізм (раціоналізм і функціоналізм на Заході) слід трактувати ширше, ніж просто стиль – як творчий напрям з великою соціальною й естетичною програмою. То ж в роботі авангардний Модернізм трактується як напрям, рух з його соціальною спрямованістю (яка знайшла яскраве відображення в архітектурно-містобудівній типології) та власною естетичною програмою. Найбільш істотним у визначенні напрямку приймаються його функції та історична роль.

При вивченні цивілізаційних процесів, що відбувалися в означений період, за основу взята хвильова концепція розвитку історії людства Нобелівського лауреата Е. Тоффлера. За Е. Тоффлером людство проходить ряд основних цивілізаційних етапів (хвиль): аграрний, індустріальний, інформаційний. Кожній епосі притаманні свої ознаки, внутрішній «код» – система принципів, що накладають відбиток на всі сфери діяльності. Природа Модернізму пов'язана з Другою хвилею (ерою індустріалізації). Розшифрування її внутрішнього коду дає відповідь на питання, що стосуються становлення та розвитку авангардного Модернізму – як європейського, так і українського. «Код» знайшов відображення у всіх сферах діяльності (система з шести взаємопов'язаних принципів: *стандартизація, спеціалізація, синхронізація, концентрація, максимізація, централізація*) та діяв у всіх країнах, капіталістичних і комуністичних, незалежно від їх культурних відмінностей, етнічних і релігійних традицій. Мобільна мала сім'я, придатна для потреб промислового виробництва, загальна освіта фабричного типу були ознаками впровадження принципів в соціальну та інформаційну сфери індустріальних суспільств. За Е.Тоффлером Друга хвиля породила новий спосіб мислення – «індустр-реальність», що базується на особливих уявленнях про час і простір, матерію і причинність. Атомістичний підхід (ідея про всесвіт, змонтований з атомів) був необхідний для суспільств, які стали на шлях масового виготовлення виробів, зібраних з розрізнених частин. Чітко розплановані міста, розмаїття типів просторових форм, багатоповерхові будівлі є архітектурно-містобудівними ознаками індустріальної епохи, просторовим виразом її принципів, культурною константою «індустр-реальності».

На підставі аналізу природи Другої цивілізаційної хвилі, її принципів у роботі обґрунтовується гіпотеза (історико-теоретичні підстави авангардного Модернізму) у вигляді тез: а) авангардний Модернізм в архітектурі повністю відповідав епосі індустріалізації, її особливостям і закономірностям, базувався на встановленні в архітектурі та містобудуванні її нових принципів. Він був не просто новим стилем, а рухом; б) авангардний Модернізм в Україні 1920–початку 1930-х рр. стоїть у ряді найбільш передових явищ в архітектурі тогочасної Європи як хронологічно, так і за своєю суттю, бо основні ознаки Другої хвилі знайшли своє яскраве вираження вже на початковому етапі його розвитку; в) цінність спадщини українського архітектурного авангарду полягає в тому, що вона є проявом одного з найбільш переломних моментів історії як *України, так і Європи* – переходу від однієї цивілізаційної ери (в суспільстві та в архітектурі зокрема) до іншої та маючи не спорадичний характер (як це відбувалося в європейських країнах), а керованого владою (М. Скрипник), широкого культурного руху зі створення архітектури й урбаністики нового взірця.

Була «сконструйована» дослідницька методика: доказ гіпотези провести шляхом зіставлення історичних фактів, зібраних в ході дослідження, з «внутрішнім кодом» (системою принципів) індустріальної ери. Дослідженням було охоплено всі збережені чи відомі з літератури будівлі та комплекси окресленого періоду. Аналізовані об'єкти були представленими в трьох групах:

1. Оригінальні архітектурно-містобудівні, дизайнерські і художні об'єкти, що збереглися до наших днів в автентичному чи спотвореному вигляді.
2. Іконографічні матеріали про об'єкти (їх візуальні фіксації): а) оригінали проектів: креслення фасадів, планів, розрізів, перспективи об'єктів в автентичній графіці, на кальках і синьках, макети, оригінали картин і дизайнерських композицій; б) ескізи проектів, оригінальні авторські замальовки ідей; в) фотокопії проектів; г) фотографії здійснених проектів в їх первісному вигляді та з пізнішими деформаціями; д) репродукції картин;
3. Документальні фіксації: а) текстові документи: пояснювальні записки до проектів; б) текстовий матеріал з книг, журналів, газет, матеріалів конференцій тощо; в) ділові документи (листи, особисті листки авторів – членів спілки архітекторів, довідки з відділу кадрів і архівів тощо); г) особисте листування авторів-архітекторів з родичами; д) аудіо записи особистих бесід з архітекторами старшого покоління, які спілкувалися з авторами досліджуваних об'єктів або самі є проєктантами, брали участь у реконструкції об'єктів авангарду.

Методика дослідження передбачала: смисловий і порівняльний аналіз матеріалу (в т.ч. містобудівний, стилістичний, архітектурно-композиційний); його класифікацію і систематизацію (періодизацію, типологізацію тощо); узагальнення (виявлення принципів, прийомів та ін.). Вона включала такі методи та процедури: 1. Збір і вивчення матеріалів з історії створення модерністських об'єктів; 2. Натурні обстеження сучасного стану архітектурно-містобудівних об'єктів, що проводилися протягом 2007–2016 рр.; 3. Натурне ознайомлення з архітектурно-містобудівними, дизайнерськими, художніми об'єктами шляхом відвідування музеїв та виставок; 4. Графічні і комп'ютерні методи, котрі дозволили: відновити фотоматеріали з архівів і друкованих видань 1920–30-х рр.; поєднати різні зображення одного і того ж об'єкта з метою підтвердження його ідентичності та встановлення реальних розмірів чи виявлення інших його особливостей; відтворити первинні плани за пізнішими кресленнями; 5. Консультації зі спеціалістами; 6. Інтерв'ювання жителів щодо часу зведення та сучасного стану об'єкта.

В якості першоджерел розглядалися документи 1920–30-х рр.: проєктні матеріали (оригінали та копії перспектив, креслень фасадів, планів, генпланів, які виконано в архітектурній графіці, авторські ескізи); пояснювальні записки до проєктів, чернетки документів, офіційні та особисті листи; журнали та газети, які виходили в Україні, СРСР і за кордоном; довідкова література (путівники по містах, адресно-довідкові книги, інформаційні видання); книги; матеріали наукових конференцій; урядові укази, постанови тощо; каталоги виставок; фотоальбоми; програми конкурсів; щорічники архітектурних товариств; фотозображення різного походження. Використано матеріали художніх та архітектурних музеїв зарубіжних країн: Берліну, Відня, Амстердаму, Ейндховена, архівні документи з УДАМЛМУ (Київ), ЦДНТАУ (Харків), ДА Харківської області, Bauhaus-Archiv (Берлін), ДМА

ім. О.В. Щусєва (Москва), з фондів НЗ «Софія Київська» та архівів окремих установ та осіб, зокрема, з особистих архівів І. Лаврентьєва, Н. Підгорного, О. Лейбфрейда.

У третьому розділі **«Становлення авангардної архітектури в Україні в контексті західноєвропейських тенденцій: підґрунття, передумови та витоки»** архітектуру України розглянуто в контексті розвитку європейського Модернізму, який аналізується на прикладі найбільш «модерністських» країн. Досліджуються зовнішні і внутрішні соціально-економічні чинники, що зумовили зародження і розвиток Модернізму в Україні, дається характеристика стану культурного життя, професійної освіти, розвитку нових технологій в будівельній сфері республіки.

«Друга» промислова революція кінця ХІХ – початку ХХ ст. кардинально змінила ситуацію в будівельній сфері, підготувала умови для значних перетворень в архітектурі і містобудуванні. Використання нових видів швидкісного транспорту: автомобіля, трамвая, метрополітену вимагало зміни транспортних систем і всієї міської структури. Перша світова війна та її наслідки загострили соціально-політичні та економічні проблеми (в тому числі житлову), породили масові національно-визвольні та демократичні рухи, які змінили карту Європи. Конфлікти та революції мали одну природу: були кроками на шляху прискорення процесу індустріалізації в країнах. Там, де відбулися глобальні соціально-політичні зміни: в СРСР, Німеччині, Чехословаччині, авангардний Модернізм розвивався більш інтенсивно. Нові соціальні замовлення викликали необхідність розробки проектних прототипів в глобальних масштабах кварталу, району, міста. Аналіз показав: чим радикальнішими були соціальні перетворення в суспільстві, тим більш масштабними просторові проекти (робочі райони Берліна). Відзначимо не випадкове зосередження модерністських об'єктів у великих промислових і соціально-політичних центрах – Берліні, Штутгарті, Вроцлаві, Франкфурті-на-Майні, Відні, Брно, Празі. Там починаючи зі Штутгарта (Weissenhofsiedlung, 1927) проводиться серія будівельних виставок зі зведенням масивів зразкового доступного житла. До 1932 р. такі житлові утворення були завершені в Брно («Nový dům»), Празі («BAVA»), Вроцлаві («WUWA»), Базелі, Цюриху, Відні. Архітектурний авангард згуртовувався навколо створення недорогого масового житла, яка вимагало радикальної реформи та модернізації будівельного виробництва.

Збагачується й урізноманітнюється типологія модерністських споруд у відповідності з принципами індустріальної ери. Розробляється нова естетика архітектури з її універсальною простою образотворчою мовою, «словник» якої складався з декількох елементів: прямокутників, квадратів, ліній. Йде пошук виразних просторових комбінацій, заснованих на поєднанні горизонтальних і вертикальних площин, складених з простих, без прикрас, блоків, що підкреслюють просторовість і емоційно впливають на людину.

На прикладі Львова у розділі розглядаються деякі тенденції розвитку архітектури зхідних областей України (які були під протекторатом інших держав), що мали спільні риси з тенденціями на радянському сході. Львів, який опинився під владою Польщі, наприкінці 1920-х – 1939 рр. стає одним з центрів Модернізму не тільки Другої Речі Посполитої, а й всієї Центрально-Східної Європи. Набуває розвиток містобудування: у 1931 місто подвоює територію (проект «Великого Львова»). Урізноманітнюються типи модерністських споруд: від невеличких вілл до

значних клубів («Дім солдата», Дім профспілки залізничників), офісних будівель тощо. Гостра потреба в житлі змушувала львівські підприємства зводити його для своїх працівників (будинки на вул. Городоцькій для робітників залізниці та аеропорту, на вул. Промисловій для львівських трамвайників, на вул. Енергетичній – для працівників міської електростанції). Велика увага приділялася житловому осередку: планування квартир функціонально виправданістю, домірністю людині (висота кімнат становила 2,8–3,2 м). Будинки найчастіше були 3–4-поверховими, але зустрічалися й приклади зведення 5-поверхових житлових комплексів з глибокими зеленими курдонерами (будинок Пенсійного закладу на вул. Стрийській).

У роботі простежується взаємовплив світового та українського архітектурного авангарду. Їх взаємодії сприяли: вільний доступ архітекторів до закордонної професійної періодики; широке висвітлення у всесоюзній і республіканській пресі зарубіжних досягнень в архітектурно-будівельній, містобудівній сферах, в галузі живопису, графіки, скульптури, дизайну; в свою чергу, подання інформації про радянський архітектурно-мистецький авангард в іноземних виданнях; участь іноземних авторів в міжнародних архітектурних конкурсах в Україні (Театр масового музичного дійства, пам'ятник Т. Шевченку у Харкові та ін.), а вітчизняних проєктантів – у конкурсах за кордоном; безпосередня участь передових закордонних архітекторів та інженерів у проєктуванні та реалізації проєктів на території України та СРСР (бригада Е. Мая, проєкти фірми А. Кана та ін.); відрядження до Європи наших фахівців з метою навчання та ознайомлення з передовим досвідом в архітектурно-будівельній сфері; відвідування іноземними фахівцями України для обміну досвідом, викладання, ознайомлення з вітчизняними досягненнями.

Становлення Модернізму в Україні у 1920-ті рр. співпало з переходом до непу, який пожвавив економічну ситуацію в республіці. У сфері культури, науки й освіти головним чинником стала політика українізації, що проводилася владою УСРР⁷ й відіграла позитивну роль в організації мережі україномовних шкіл, закладів культури, виданні газет, журналів та книг рідною мовою, у підготовці та висуванні національних кадрів, в т.ч. при формуванні державного апарату. Українське Відродження (так званий «червоний ренесанс») дало імпульс національному розвитку, охопило різні боки життя: освіту, науку, літературу, мистецтво, архітектуру. Науковим осередком стає Всеукраїнська академія наук (об'єднувала близько 40 науково-дослідних закладів), де працювали М. Грушевський, Д. Яворницький, А. Кримський, С. Єфремов, М. Слабченко та ін. Згодом було утворено інститут української мови для розробки термінології в різних галузях науки.

Важливим напрямом була ліквідація неписьменності. У 1924 в Україні (раніше ніж в інших республіках: у 1925 в РРФСР, у 1926 в Білорусі) ввели обов'язкове початкове навчання для дітей шкільного віку. На кінець 1927 українізація початкових шкіл охопила усе українське населення. У 1932 р. українізація преси досягла 87,5 %, зросло число та різноманітність журналів (326 назв у 1929 р.). Українські книжки в загальній книжковій продукції становили в 1931 р. 76,9 %.

⁷ Було ухвалено низку партійних та урядових документів: декрет СНК УСРР від 21.09.1920 «Про введення української мови в школах та радянських установах», постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» від 1.08.1923, «Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату» від 30.04.1925 й ін.

Багато україномовних видань: «Нова Генерація», «Радянський театр», «Соціалістичний Київ», «Критика», «Всесвіт», професійний журнал «Будівництво» й ін. публікували новини зі сфери архітектури та містобудування.

Про бурхливий розвиток літератури цієї доби свідчить утворення різноманітних творчих угруповань («Авангард»⁸, «Плуг», «Гарт», «Ланка», ВАПЛІТЕ⁹, «Молодняк», «Аспанфут», «Нова Генерація» тощо). Молоді українські письменники експериментували, шукали нові форми, орієнтуючись на літературне життя Західної Європи. Новаторство в літературі впливало на світогляд людей, новаторство в живописі знаходило вихід в промисловій графіці, у численній друкованій продукції – обкладинках книг, журналів, вихлюпувалося в міські простори у вигляді вуличної реклами, оформлення міських свят. Експерименти в театральній режисурі Леся Курбаса в театрі «Березіль» ініціювали пошук неординарних рішень сценічних декорацій (роботи В. Меллера та ін.), пред'являючи нові вимоги до просторової побудови театральних залів, до архітектури театру.

Численні школи та угруповання демонстрували різноманітність творчих підходів в образотворчому мистецтві: Асоціація революційного мистецтва (АРМУ), Товариство художників імені К. Костанді в Одесі, Асоціація художників Червоної України (АХЧУ), Об'єднання сучасних митців України¹⁰. Свій розвиток отримує скульптура (О. Архипенко, І. Кавалерідзе), книжкова графіка (Г. Нарбут), сценографія (О. Хвостенко-Хвостов, О. Екстер, А. Петрицький), монументальний живопис (М. Бойчук і його учні)¹¹. Апологет конструктивізму В. Єрмілов займався розробкою архітектури малих форм, інтер'єрів, рекламними тривимірними об'єктами.

Культура в Україні зробила важливий крок на шляху подолання провінційності, вийшла на світовий рівень. Архітектура й містобудування зайняли на цьому шляху передові позиції. Як і в мистецьких колах, в архітектурі пошуки нових просторових форм та свобода творчого самовираження активізували утворення протилежних течій, об'єднань, які відстоювали протилежні точки зору на її майбутній розвиток – від класики до авангарду¹². Поміж інших явищ, які обмежувалися завданнями створення певної стилізаційної системи з власним трактуванням простору, форми, деталі, в Україні найбільшого розвитку в архітектурі набув модерністський напрям, в рамках якого шукалися нові проектні підходи та методики. Нагальна потреба в прогресивних виразних засобах архітектури, які відповідали б сучасним будівельним технологіям, усвідомлювалася прихильниками різних стилів і течій. Це приводило авторів до авангардних рішень, породжувало перехідні в стилістичному відношенні типи об'єктів, які в повній мірі можна віднести до широкого спектру модерністських пошуків того часу.

⁸ Лідерами «Авангарду» були письменник В. Поліщук та художник В. Єрмілов. Для назви групи авангардівці вперше вжили слово, яке пізніше стало терміном на означення сукупності різноманітних течій у літературі й мистецтві ХХ ст.

⁹ Лідер організації М. Хвильовий у контексті дискусій навколо проблем побудови національної культури сформулював культурологічну концепцію орієнтації не на російські, а на західноєвропейські традиції з їх новими соціальними і духовними віяннями, мистецтвом, стилями, творчими методами, течіями.

¹⁰ Серед майстрів, що працювали в ті роки, були М. Бурачек, І. Їжакевич, Ф. Кричевський, О. Новаківський, І. Труш, М. Самокиш, Г. Світлицький, К. Трохименко, О. Шовкуненко й ін.

¹¹ Бойчуківці зробили розписи інтер'єрів Червонозаводського театру у Харкові, санаторія в Одесі тощо.

¹² Послідовники сучасної інтерпретації українського бароко згуртувалися навколо архітектора Д. Дяченка; П. Альошин очолював Київське архітектурне об'єднання, що створювалося за зразком МАО (Московського архітектурного об'єднання); у Харкові прихильники петербурзької школи створили Діловий клуб; молоді архітектори-новатори заснували ТСАУ (Товариство сучасних архітекторів України) та об'єднання «Жовтень».

У професійній освіті можна виділити три українські архітектурні школи, які зіграли провідну роль в розвитку авангардного Модернізму: Київську, Харківську, Одеську. Варто відмітити характерні для шкіл риси, що сприяли формуванню авангардного мислення у молоді: розробка нових, передових методів викладання; індивідуальна педагогіка, вплив особистості майстра-педагога; підбір тематики архітектурних проектів (вибиралися актуальні, нові для архітектури теми та об'єкти); участь у конкурсах і виставках; високий професійний рівень випускників.

Проведений в ході дисертаційного дослідження аналіз застосування нових конструкцій та технологій в архітектурі дозволив виділити такі етапи розвитку будівельної справи. Період імперіалістичної та громадянської воєн (1914–1921) відзначений стагнацією будівельної справи, її глибокою кризою; значна частина промислових підприємств, транспортних споруд, житлового фонду країни була зруйнована. Відновлювальний період був двохфазовим. I фаза (1921–1924) характеризується відновленням об'єктів електроенергетики, транспорту (мостів), промисловості (цехів), житлового фонду. У 1919 р. УкрРНГ видала інструкцію з будівництва нових підприємств і планування поселень. Проводилися конкурси на створення нових типів житла. З 1924 р. особливу увагу було звернено на житлове будівництво в робочих центрах, створена житлова кооперація, яка користувалася державними пільгами в забезпеченні будівельними матеріалами, кредитами. Приріст житлової площі в Україні за період 1923–25 рр. зріс з 189,3 до 309,3 тис. кв. м. II фаза відновлювального періоду (1925–1928): початок розгортання нового промислового і цивільного будівництва. Капіталовкладення в промисловість України (без витрат на електрифікацію) збільшилися з 54 млн руб. в 1923/1924 до 217 млн руб. в 1925/1926. В Україні стали до ладу 11 найбільших металургійних заводів: Дніпровський, Єнакіївський, Сталінський, Макіївський, Маріупольський, Південно-Дніпровський. Усього в Україні за 1918–28 рр. було відновлено і побудовано близько 600 великих промислових об'єктів: шахт, рудників, доменних печей тощо. Курс на індустріалізацію (1928/29–1932/33): були створені великі будівельні та проектні організації (Індубуд, Дніпробуд, Діпрошахт, Укрдіпролез, Діпромісто), які вели проектні, науково-дослідні та нормативні розробки. Індустріалізація активізувала архітектурно-будівельну діяльність, підготовку кадрів, наукові пошуки в галузі.

Проведене дослідження показало, що в 1920–30-ті рр. в зв'язку з дефіцитом металу в країні розвиток отримали залізобетонні конструкції, які використовувалися переважно в промисловій архітектурі та при зведенні найбільш значних цивільних будівель. Перші експерименти в застосуванні монолітного і збірного залізобетону, тонкостінних криволінійних покриттів, впровадження нових конструктивних систем, що дозволяли перекивати без опор крупні прольоти, продемонстрували широкі можливості формоутворення і високі техніко-економічні показники залізобетонних конструкцій, зумовивши їх поширення в Україні. У житловому будівництві прогресивними були перші проби зведення будинків з малих й великих блоків, виготовлених на основі портландцементу та дешевих шлаків, що проводилися в Українському державному інституті споруд у Харкові.

Розгортання нового будівництва з другої половини 1920-х рр. та курс на індустріалізацію дозволив розширити експерименти в галузі архітектури та містобудування. Але вже в 1932 р. нові формотворчі пошуки в архітектурі були

насилено перервані. Таким чином, реалізація авангардних ідей в практику тривала лише кілька років. Навіть за цей короткий період архітекторам та інженерам вдалося продемонструвати можливості та переваги передових технологій та нової естетики.

У четвертому розділі **«Архітектура та містобудування України 1920–початку 1930-х рр. в їх типологічному та соціально-функціональному виразі»** розглядається процес розвитку містобудівної сфери, промислової, житлової та громадської архітектури. На прикладах аналізу найпоширеніших типів будівель доведено: їх розвиток йшов у відповідності з принципами індустріальної ери. Розкрито формування функціональних, конструктивних, стилістичних особливостей і проектних прийомів їх створення.

Ознаки Другої хвилі в Україні знайшли яскраве відображення в *плануванні міст*. Нові соціально-економічні умови: ліквідація приватної власності на землю, тотальне планове господарство, запровадження колективізації не тільки власності, а й побуту, курс на розвиток важкої промисловості – все це вимагало сучасних підходів до планування міст, докорінних змін формування їхніх просторових структур, міських транспортних систем, нових типів житлових утворень, систем комплексного культурно-побутового обслуговування.

З початком соціально-економічної стабілізації (1924–1925) спостерігається концентрація промисловості в головних містах, їх різке зростання за рахунок припливу населення. У столичному Харкові темпи зростання населення були найбільшими у СРСР, перевищуючими показники Москви (185,4 % проти 184,9 %). Однак стан українських міст не відповідав вимогам часу: в них переважала одноповерхова забудова (89,3 %), низькою була щільність населення. Планове господарство, високий рівень централізації актуалізували розробку довгострокових містобудівних прогнозів. Інтенсивному розвитку містобудівної сфери сприяла наявність потужних сировинних та індустріальних баз загальнодержавного значення.

Виникла українська школа містобудування, її представниками стали: Д. Богорад, О. Касьянов, І. Малозьомов, О. Малишенко, А. Станіславський, П. Хаустов, Г. Шелейховський, О. Ейнгорн. Значним є внесок відомих фахівців інших республік: В. Весніна, В. Лаврова, Г. Орлова, О.Щусева та інших європейських архітекторів Е. Мая (проекти планування міст Донбасу), М. Стамма (генплан Макіївки). Важливою подією стало заснування інституту «Діпромісто» у Харкові (1930) з філіями в Києві, Дніпрі та Одесі. Протягом 1930–34 рр. в інституті було розроблено 27 генпланів міст і великих селищ, велися регіональні дослідження (районне розпланування Донбасу стало одним з перших в СРСР), складено «Техніко-економічні основи планування міст» (1932), що включали в себе комплекс перших містобудівних нормативів. Обґрунтування та визначення норм забезпечення населення житлом, закладами культурно-побутового обслуговування, методів прогнозування динаміки чисельності населення, впливу різних факторів на планування і забудову отримали широке розповсюдження в практиці.

Розвиток містобудування в 1920–30-і рр. йшов за *чотирма основними напрямками: будівництво робітничих селищ, районне планування, створення нових соціалістичних міст і реконструкція існуючих міст*. Одними з перших містобудівних пошуків у важкі роки відновлювального періоду стали робітничі селища малоповерхової (1–3

поверхи) забудови з різними *системами планування: прямокутною, радіально-кільцевою, змішаною, вільною*. Їх зведення розпочалося вже у 1923–1924 рр. в Донбасі, Придніпров'ї, Харкові – найбільш важливих промислових центрах. У практиці проектування і будівництва таких селищ при заводах, шахтах, електростанціях переважала прямокутна система планування (селища Харківського і Луганського паровозобудівних заводів, ім. Фрунзе в Дніпрі). Проектами передбачалося розміщення в них шкіл, дитячих садків, культурно-побутових установ, озеленення та благоустрій. Значним явищем було зародження вітчизняного районного планування, що мало на меті планомірне використання територій, регулювання всіх видів будівництва. У проектах районного планування Донбасу та Криворіжжя була доведена доцільність будівництва укрупнених селищ та шахтарських міст для груп шахт, що здешевлювало будівництво, покращувало умови культурно-побутового обслуговування.

1929–1932/33 рр. були часом розгортання широкомасштабних експериментів в проектуванні та будівництві соцміст – поселень нового типу, де в основу закладався взаємозв'язок між промисловими і житловими зонами – виробничо-сельбищний комплекс. Велике Запоріжжя проектувалося в зв'язку зі зведенням гіганта з вироблення електроенергії – Дніпрогесі нового промвузла поряд; «Новий Харків» мав забезпечити робочою силою гіганта індустрії Харківський тракторний завод, соцміста Донбасу – вугледобувну промисловість регіону. У плануванні соцміст втілювалися ідеї функціонального зонування та озеленення територій, проходили апробацію інноваційні містобудівні підходи, що відбилась в проектах Великого Запоріжжя, Горлівки, Макіївки. В ході дисертаційного дослідження вдалося віднайти ескізний проект генплану соцміста «Новий Харків» на 100 тис. жителів. Функціональна доцільність, композиційна стрункість, цілісність плану, врахування рельєфу місцевості, використання типової рядової забудови, екологічність в повній мірі притаманні цьому шедевиру містобудування 1930 року.

Принципово новими для українського містобудування були питання розміщення мережі обслуговування, організації житла. Лише за 2–3 роки архітекторам вдалося виробити принципи та планувальні прийоми, які залишалися актуальними довгі роки. Система планування, її елементи були ієрархізовані, на кожному рівні передбачалося обслуговування побутових потреб населення. У цій ієрархії новим і прогресивним було впровадження понять «житловий комплекс» та «житловий квартал». Велика увага починає приділятися вивченню макро- та мікроклімату міст для створення в них комфортних умов проживання: ролі температури, вологості повітря, вітру, інсоляції, впливу зелених насаджень, рельєфу місцевості на мікроклімат міських територій, що було піонерним навіть з позицій сучасної екологічної проблематики.

Саме в 1920-ті рр. вибудовано у логічну послідовність методіку багатостадійного процесу містобудівного проектування. Як показав аналіз проектів і першоджерел, в Україні вже до 1931 р. утвердилась двофазова послідовність планування міст. *I фаза – передпроектні роботи*: вивчення території міста та природних умов із складанням геодезичного плану земель, аналіз загальних економічних умов і перспектив розвитку; розроблення завдання на проектування міста. *II фаза – складання графічного проекту розпланування території міста та*

розташування його елементів, яка ділилася на етапи: опрацювання загального проекту планування міста; згодом, детального проекту всього міста або його частини (ПДП); виконання робочих креслень для перенесення в натуру. Стадійність планування міст можна назвати винаходом модерністського містобудування.

Реконструкція існуючих міст була тісно пов'язана з розвитком і специфікою промисловості (Одеси та Миколаєва – як портів союзного значення, Дніпра, Києва, Кременчука та ін. – як промислових центрів, Харкова – як індустріальної та адміністративної столиці). Основною метою реконструкції було забезпечення житлом робітників містоутворюючих підприємств, покращення санітарно-гігієнічних і побутових умов життя. У генплани Харкова (1931–1934), Полтави, Чернігова, Артемівська та ін. міст була впроваджена методика мікрорайонування. Для обґрунтування архітектурно-планувальної структури та поверховості забудови Донецька (1931) вперше в історії містобудування був складений зведений план існуючих і проєктованих розробок вугільних пластів. Подібний план в подальшому став невід'ємною часткою генпланів міст Донбасу.

У процесі архівних досліджень вдалося відкрити невідому сторінку історії містобудування України: знайти фотокопію первісної схеми розвитку Харкова, яку розробляли в 1929–30 рр. під керівництвом А. Мейна. Згідно з нею підприємства з новими містами-супутниками розміщувалися за межами старого міста. Дослідження доводить, що ідея була недооцінена сучасниками. Виявлено етапи формування в 1920–30-ті рр. ансамблю нового адміністративного центру столичного Харкова (нині пл. Свободи), починаючи зі складання в 1923–1924 рр. проекту планування району Університетських земель під керівництвом І. Войткевича. Розкрито роль конкурсів у проєктуванні більшості його будівель.

Промислова архітектура була пріоритетним напрямком у 1920–30-ті рр. в Україні. Темпи індустріалізації республіки були найбільш високими, концентрація будівництва великих промислових об'єктів за кількістю планованих робочих місць випереджала російські показники. Курс на концентрацію виробництва, створення промислових гігантів, що за розмірами і потужностями змагались зі світовими аналогами, залучення до проєктування й будівництва кращих зарубіжних і союзних фахівців, наявність власних талановитих кадрів дозволили за короткий термін не тільки відновити зруйновані під час війни підприємства, але й звести десятки заводів, фабрик, електростанцій.

Упровадження у виробництво передових технологій спонукало пошук нетрадиційних просторових форм для забезпечення ефективного протікання виробничого процесу. Нові вимоги до промислових споруд різного призначення, істотне розширення їх типологічного розмаїття змушували інженерів і архітекторів експериментувати з матеріалами, конструкціями, формою. Важливою стороною була й економічна: кошти, що виділялись на підйом промисловості, електрифікацію країни, вуглевидобуток були першочерговими.

Більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників погоджуються з тим, що промислова архітектура стала лабораторією Модернізму. У цій області пройшли свою першу апробацію сучасні матеріали та конструкції, що породили революційні архітектурні форми: металеві та залізобетонні мости, висотні залізобетонні споруди – елеватори; водонапірні башти з металевих стрижнів – гіперболоїдні конструкції

Шухова; гігантські припортові холодильники; великопрогонові конструкції заводських цехів і турбінних залів електростанцій, де знайшли застосування металеві ферми, залізобетонні оболонки, складки тощо. До промислових об'єктів тоді відносили й залізничні вокзали, поштамти, АТС, які розміщувалися в міських центрах і брали активну участь у створенні міських ансамблів. З'являлися й об'єкти специфічні, новаторські за змістом, такі, як кінофабрика (в Києві). З 1920-х рр., як зазначає Е. Морозова, вперше промислова архітектура «брала участь у формуванні художнього світогляду і загальних для архітектури стилістичних напрямів». На прикладі АТС, збудованих в ту пору у різних містах України: Харкові, Дніпрі, Одесі виявлені стилістичні прийоми, характерні для цього нового типу будівель: розташування в центральному районі міста на перетині вулиць з розміщенням двох різних функціональних об'ємів: залу для апаратури з вузькими вертикальними вікнами і обслуговуючих приміщень (з композиційно підкресленою горизонталлю). На кутовому перетині двох частин розташовувалася вхідна зона, візуально виділена горизонталлю вхідного навісу, заокругленням кутів, вікнами-ілюмінаторами.

Сучасники, які аналізували промислові споруди тих років, звертали увагу на вироблення нової специфічної мови індустріальної архітектури. Також тут вівся пошук типових форм і рішень для схожих завдань. Вимоги стандартизації та типізації в цій області, як ніде, були актуальні. Тут вироблялися принципи, які дозволяли найкращим чином відповідати конкретним запитам організації простору й одночасно знижувати вартість будівництва за рахунок простоти форм, відмови від декорації конструкцій і фасадів. Одна з наріжних ідей Модернізму: взаємозв'язок форми та функції має пряме відношення до промислової архітектури. Конструктивна основа будівель і споруд була продиктована їх призначенням, як і використання тих чи інших будівельних матеріалів, що яскраво проявлялося в зовнішньому та внутрішньому архітектурно-композиційному вигляді (принцип технологічної, конструктивної та архітектурно-художньої доцільності).

Про значимість індустріальної архітектури в Україні в цей період свідчить активна участь в проектуванні промислових споруд кращих передових архітекторів, як молодих, так і майстрів¹³. Вперше в світі, в зв'язку з гострою нестачею фахівців, в країні почалася підготовка архітектурних кадрів для індустрії, зокрема, на архітектурному факультеті Харківського інженерно-будівельного інституту за фахом «архітектура промислових і цивільних споруд». Зведення промислових підприємств, шахт, електростанцій у 1920–30-ті рр. відіграло роль основного містоутворюючого фактора.

Дешеве *масове житло* було у центрі архітектурної проблематики авангардного Модернізму в Україні, про що свідчать обсяги житлового будівництва тих років. Конкурси на типові будинки для робітників почали проводити вже в першій половині 1920-х. Для перших робітничих селищ проектувалися малоповерхові будинки садибного типу та зблоковані на 2–4–8 сімей. Спочатку їх

¹³Це відомі українські зодчі різних поколінь: В. Риков, О. Вербицький, П. Альошин, Д. Дяченко, П. Андрєєв, О. Кобелев, О. Бекетов, С. Кравець, М. Покорний, П. Ротерт, Я. Штейнберг, В. Андрєєв, Г. Яновицький, В. Костенко, Г. Домашенко, багато зробивши для України О. Дмитрієв, тоді ще студенти В. Заболотний, П. Юрченко, В. Циммерман, М. Холостенко. Значний внесок російських архітекторів В. Шуко, О. Щусева, І. Жолтовського, М. Коллі (який співпрацював з ЛеКорбюзьє), Г. Орлова, С. Андрієвського, В. Корчинського, знаних лідерів авангарду: братів Весніних, І. Рерберга, Г. Гольця, М. Паруснікова, Г. Бархіна, П. Голосова, Н. Троцького, А. Мордвінова.

зводили навіть у великих промислових містах (Харкові, Донецьку). Надалі при реконструкції індустріальних центрів і проектуванні соцміст звичайною стає 3–5-поверхова секційна забудова. Крім приватного і державного секторів, набула поширення житлова кооперація, яка зіграла свою величезну роль у розвитку житла. В Києві вага житлокооперації в 1932 становила 38 % всього усупільненого сектору. У Харкові її роль збільшилася з 28,7 % в 1928, до 38 % в 1932, а в 1933 до цього сектору намічалось передати 50 % всієї програми житлового будівництва.

У плануванні житлових кварталів нових соцміст і селищ перевага часто надавалася рядковій забудові, яка дозволяла досягати найкращих умов інсоляції та провітрювання квартир і прилеглих до будинків озелених ділянок. У плануванні житлових кварталів нових соцміст і реконструкції кварталів у сформованих міських центрах, де периметральна забудова зберігала актуальність, найважливішою вимогою стає створення великих озелених внутрішніх дворів просторів, організація глибоких зелених кишень-курдонерів з боку вулиць. Згідно з архівними даними, при реконструкції кварталу в центрі міста озеленення становило до 34 % території, що відповідало модерністським принципам: «сонце», «повітря», «зелень».

У вирішенні планів деяких житлових багатоповерхових будинків спостерігалася тенденція до формалізму: автори закладали в них символіку, яку можна було «прочитати» лише з літака (будинок письменників «Слово» у вигляді літери «С» у Харкові, план будинку у вигляді літака в Одесі й ін.).

Гарячі дискусії про усупільнення соцпобуту, що велися в 1920-ті рр. в архітектурних колах (проекти будинків-комун В. Троценка, 1925; М. Холостенка, 1928 й ін.), в практиці українського житлового будівництва привели здебільшого до виважених рішень функціонального наповнення житлових осередків. Усупільнення побуту знайшло реалізацію на рівні житлового комплексу та кварталу (як вважалося, на «перехідний період»). Значення житлової забудови розширилось до комплексного поняття, яке включало житло, обслуговування та благоустрій. Секції з індивідуальними квартирами були взяті за основу планувальних рішень багатоповерхового житла. На сходовий майданчик часто виходило 2–3 квартири з 2–3 непрохідними кімнатами, що дозволяло їх покімнатне заселення. У квартирах для сімейних передбачалися кухні чи кухні-ніші (в економваріантах) і як мінімум, санвузли, а також ванні кімнати; в гуртожитках для самотніх – поповерхові загальні кухні та санітарне обладнання (наприклад, у селищі ХТЗ). Планування житлових осередків підпорядковувалося принципам простоти та зручності. Комфортність житла залежала від економічних можливостей забудовників (житлокоопів, відомств). Хоча 1920-ті – початок 1930-х були роками експериментів в проектуванні житла (індивідуальне проектування на замовлення забудовника), та головною метою було знаходження найкращих варіантів для вироблення типових проектних рішень.

Естетичні пошуки в архітектурі житлових будинків були продиктовані передусім міркуваннями економії, що відбилося на об'ємних композиціях і фасадах, їх скупій мові, обмеженому набору прийомів (прості геометричні форми із зсувом мас, виділення сходових клітин вертикальним стрічковим застосуванням, великі віконні прорізи, що підкреслювали горизонтальне членування фасадів). Композиційну виразність посилювали лоджії, балкони, еркери. «Маркерами» стилю були огорожі балконів: глухі площини, або металеві прутья на кшталт леєрних

пристроїв суден. Конструкції та матеріали також впливали на вигляд будівель, які здебільшого зводилися з цегли (або місцевих матеріалів) і дерева у зв'язку з дефіцитом в країні бетону та металу. З окремих збірних залізобетонних елементів виготовлялися лише сходи, перекриття сходових клітин, плити та деталі балконів. Найпоширенішою була конструктивна схема з несучими поздовжніми стінами та бутовими стрічковими фундаментами. Значний вплив на архітектурний вигляд будівель надавали кліматичні чинники: тривалий період низьких температур обмежував розміри віконних прорізів, сніжні зими й переважне застосування місцевих будматеріалів призводили до повсюдного використання традиційних похилих дахів замість сучасних плоских (не було й достатньої практики влаштування останніх), їх маскування парапетами. Характерним для житлових будинків в міських центрах було опорядження цегляних фасадів терразитовою штукатуркою, яка імітувала поверхню сірого бетону, візуально компенсувала його відсутність. В цілому в архітектурі житла модерністська естетика була радше відповіддю на вимоги економії та кліматичні умови, більш даниною новій стилістиці, ніж демонстрацією нових конструкцій. Це була спроба говорити новою архітектурною мовою, вимушено використовуючи старі засоби. Все це разом надавало житловій архітектурі масивного вигляду з відтінком традиціоналізму на відміну від більш передових західних аналогів.

Аналіз *архітектури громадських будівель 1920–початку 1930-х рр.* доводить, що характерним для неї було значне розширення типології, орієнтація на типові проектування, використання сучасних будівельних технологій, звернення до модерністської естетики. На розвитку кожного типу будівель в тій чи іншій мірі відбився «код» індустріальної ери. Як приклад типологічної генези були розглянуті клубні будівлі¹⁴ – палаци культури та клуби, які стали «маркерами» авангардного Модернізму в Україні. Цей, по суті новий (за змістом і функціональним наповненням) тип громадських будівель отримав свій розвиток і поширення саме в 1920–30-ті рр. Він був характерний для архітектури радянського авангарду і показовий, через значущість, яку надавало клубам партійне керівництво, відводячи їм роль центрів агітації, пропаганди, політико-виховної та культурно-просвітницької роботи з масами. Пристосування старих будівель іншого призначення не відповідало цілям і масштабам поставлених завдань. Потрібно було створити новий архітектурний об'єкт для ведення широкої ідеологічної роботи.

Як показав аналіз, особливістю генези клубів було те, що індивідуальне проектування йшло паралельно з типовим у зв'язку з масовістю, яку мали знайти ці будівлі. Типове проектування носило як регіональний (типові проекти Палаців праці для Донбаського регіону), так і галузевий характер (конкурси на типові клуби на замовлення профспілок). Яскраво виражена еволюція клубного проектування відбувалася стрімко – з 1919 (фактично з 1924–1925) по 1931 рр. – у два етапи.

На початковому етапі становлення клубного будівництва (перша половина 1920-х рр.) йшов активний пошук варіантів об'ємно-композиційних рішень і функціонально-планувальних схем, формування складу приміщень для різних за розміром клубних будівель. Важливу роль у цей період грали конкурси на Палаци праці, Будинки культури з театральними залами, розрахованими на велику кількість

¹⁴ Було проаналізовано більше двох десятків проектів клубних будівель 1925–1932 рр. в різних містах України.

глядачів: конкурсний проект Г. і М. Бархіних Палацу праці у Катеринославі (нині Дніпро) із залом на 3150 чол., Палац робітника у Харкові з залом на 2000 глядачів. В українській архітектурі вже на ранньому етапі розвитку склався тип міського клубу великої місткості з принципами планування, в яких була закладена ідея поліфункціональності будівель. Аналіз планів доводить, що до 1927 р. сформувався тип великого клубу з розвиненою театральною частиною, що перевищувала за кількістю відвідувачів клубну. Різноманітність планувальних прийомів від симетричної композиції, характерної для театрів (Палац праці у Катеринославі, БК залізничників у Харкові), до асиметричних (клуб Радторгслужбовців у Харкові) свідчать про притаманний періоду процес пошуків функціонально-планувальних схем. Стилїстика будівель також відображає процеси боротьби та взаємодії старого і нового в архітектурному формотворенні.

На II етапі розвитку клубного будівництва (1927–1931/1932) з'явилась тенденція зміни співвідношення двох основних частин – клубної та театральновидовищної. Набирають чіткості об'ємно-планувальні схеми, характерні для конструктивістських будівель: композиція з декількох різновисоких об'ємів з виділенням коробки великого залу для глядачів, зашкленних вертикалей сходів (найчастіше з заокругленнями), включенням круглих вікон-ілюмінаторів, поєднання горизонтального зашклення та глухих площин. Завершальним акордом етапу, який підтверджує справжню мету проектних пошуків, стала публікація в 1931 р. альбому типових проектів клубів для будівництва по всій території СРСР. Це був перехід до типового будівництва, нормативного проектування, стандартизації клубів в залежності від їх розташування (селищні, міські) і розрахункової місткості двох його основних частин: глядацької та клубної. Захоплюючий період пошуку та експериментів в царині клубного проектування фактично завершився. З одного боку, він дозволив виробити основні проектні принципи та норми для цього типу будівель, які відповідали можливостям будівельного сектора та стильовим перевагам часу. З другого – типове будівництво звужувало творчі рамки зодчих, зупиняло процес розвитку архітектурних форм. Слід зазначити, що обрана модерністська стилїстика оформлення фасадів рекомендованих проектів проіснувала буквально декілька років, змінившись на помпезні класичні зразки.

На прикладі будівель освітніх установ нами показано як зміст освітньої системи (уведення трудового навчання) істотно впливав на архітектурно-планувальні вирішення, спричинюючи трансформацію функціональної наповненості та плани шкільних будівель. Іншим став і підхід до розміщення шкіл в структурі міста: їх розташовують всередині житлових утворень. Шкільні будівлі нового типу мають складну об'ємно-просторову структуру, велику кубатуру. Допоміжні приміщення часто перевищували навчальні площі. В архітектурі вищих навчальних заходів знайшов відображення принцип спеціалізації і профорієнтації: при проектуванні враховувалася специфіка навчання конкретним професіям.

Аналіз розвитку архітектури лікарень і санаторіїв демонструє вироблення нових композиційних прийомів при проектуванні будинків цього типу. На прикладі санаторію «Україна» в Гаграх простежується поява компактної центральної композиції санаторного комплексу.

На прикладі спортивних споруд, зокрема комплексу Всеукраїнського стадіону ім. Петровського з трибунами на 80 000 глядачів в м. Харкові (280 га), підтверджуються принципи коду Другої хвилі – «максимізації» та «централізації».

У розділі досліджується стан конкурсної справи в 1920–30-ті рр. в Україні: нові економічні та суспільно-політичні умови викликали до необхідності її перегляд. Підхід до проведення конкурсів підносить конкурсну культуру на більш високий рівень. Вона одержує свій розвиток з урахуванням, з одного боку, економічної й політичної специфіки країни, з другого – закордонної практики, зближуючи конкурсні вимоги зі світовими стандартам. В ній регламентувались правові відносини, брались до уваги господарські та матеріальні інтереси замовника та проєктантів. Були сформовані найбільш важливі положення, котрим мали відповідати організаційні умови конкурсів, які, насамкінець, зумовили появу усталених принципів їх проведення: передбачаючи заходи із забезпечення компетентності журі, рівноправності учасників, збереження авторського права й ін. Публікації премійованих конкурсних проєктів в масовій та професійній пресі слугували меті популяризації сучасної архітектури в її найкращих зразках.

Аналіз творчості архітекторів проводився з урахуванням персонального внеску кожного в розвиток авангардного Модернізму в Україні, особливостей творчих біографій. У роботі виділено 3 групи зодчих:

1. Старше покоління прогресивних архітекторів, які отримали класичну освіту в Москві, Петербурзі та за кордоном, мали великий досвід роботи в різних стилях: О. Дмитрієв, П. Альошин, О. Красносельський, Ф. Троупянський, С. Серафимов, С. Кравець, О. Молокін, В. Риков, О. Вербицький, О. Лінецький та ін. Це були талановиті особистості, здатні й готові до новаторства, однак на професійному почерку багатьох (або в окремих, запроектованих ними спорудах) позначається їх освіта й набутий досвід, що базувалися на прикладах класики. Стилiстиці їхніх творів властива ваговитість форм (спрощена класика), змішування традиційних прийомів з новаторськими. Водночас ними створені перші зразки українського авангарду: Держпром (С. Серафимів, С. Кравець, М. Фельгер, 1925), Будинок Кооперації (О. Дмитрієв), кінофабрика в Києві (В. Риков), конкурсні проєкти 1925–1927 рр., на яких навчалося молоде покоління.

2. Лідери європейського та російського архітектурного авангарду: В. Гропіус, М. Стамм, Е. Май, брати Весніни, М. Парусніков, М. Гінзбург, Г. Гольц, А. Мордвінов, Г. Бархін, П. Голосов та ін., які реалізували свої найпрогресивніші ідеї в Україні.

3. Нова генерація зодчих, які здобули освіту в українській архітектурній школі: І. Дубінін, М. Гречина, Г. Волошинов, М. Звєгільський, О. Касьянов, В. Костенко, І. Малозьомов, М. Мовшович, В. Пушкар'єв, М. Холостенко, Я. Штейнберг, П. Юрченко, Г. Яновицький та ін. Більшість з них – активні учасники ТСАУ, стають наприкінці 1920–початку 1930-х лідерами українського конструктивізму. В їх творчості нові тенденції архітектурної естетики проявлені з особливою очевидністю.

У п'ятому розділі «Спадщина авангардного Модернізму та її збереження» розглядається стан архітектурно-містобудівної спадщини 1920–30-х рр. в Україні, обґрунтовуються критерії її цінності, вивчені етапи втрати автентичності модерністськими об'єктами, починаючи з 1933 р. і по сьогодні. Накреслено завдання

та методи збереження пам'яток Модернізму, шляхи використання закордонного досвіду їх реставрації та консервації.

Аналіз реєстру Нерухомих пам'яток національного значення (по кожній з 27 областей України зі списку та міст Києва і Севастополя) по кожному з 8 видів об'єктів культурної спадщини (за даними Міністерства культури України на початок 2016) свідчить про неувагу до спадщини ХХ ст. і зокрема до авангардного Модернізму. Більшість об'єктів ХХ ст., занесених до реєстру, відносяться до історичних або монументальних (з більш ніж 850 лише 4 відносяться до періоду 1920–30-х рр.), серед них немає жодного об'єкту архітектури чи містобудування. Можемо стверджувати про доконечність проведення обліку архітектурно-містобудівних об'єктів модерністської спадщини, їх інвентаризацію та паспортизацію із кінцевою метою внесення до національного чи місцевого реєстру пам'яток. Подібні заходи реалізовані лише у Львові.

У ході дослідження проведено аналіз стану окремих збережених об'єктів в їх історичній динаміці – від проектного задуму, його реалізації, через історичні трансформації до оцінки ступеня збереження в наші дні. Розглянуто декілька десятків об'єктів: від містобудівних комплексів до окремих будівель в найбільш значних містах центру та південного сходу України: Харкові, Києві, Дніпрі, Донецьку, Запоріжжі, Одесі. Був охоплений найширший типологічний спектр: житлові будинки, клуби, театри, школи, адміністративні будівлі, АТС, промислові об'єкти тощо. В роботі спеціально проаналізовано процеси втрати автентичності об'єктами Модернізму в Україні. Вивчення та аналіз характеру трансформацій, що їх зазнали об'єкти, важливі як з історичної, так і з реставраційної точок зору:

Етап I (1932/33–1941): офіційна заборона Модернізму і насильницька зміна стилю – затвердження «соціалістичного реалізму». Перш за все, заборона відбилася на образі столичного Харкова, в архітектурі якого Модернізм був провідним: перетворень зазнали споруди нового адміністративного центру, Червонозаводський театр, у якому окрім зовнішніх змін були повністю знищені розписи інтер'єрів, виконані «бойчуківцями» – українськими художниками-авангардистами, згодом репресованими. Виявився непотрібним гігантський столичний Театр масового дійства на 4000 місць, зупинено будівництво спорткомплексу зі стадіоном на 80000 глядачів. Колізії навколо «Будинку установи № 2» на Хрещатику в Києві призвели до безпрецедентного знесення майже закінченої семиповерхової споруди для зведення ЦУМу в 1938 р. У містобудівній сфері відбувається спотворення планувальних модерністських ідей генпланів соцміст. Толерується перехід до замкнених кварталів і класичних прийомів створення ансамблів головних міських вулиць і площ. Постраждала образна, композиційна та планувальна ідея, закладена в проекті «Нового Харкова». Конструктивістським залишилося лише Шосте селище у Запоріжжі. Подібні процеси торкнулися й інших соцміст.

Етап II (1941–1944): руйнування будівель і містобудівних комплексів під час Другої світової війни. В одному лише Харкові було знищено більше мільйона квадратних метрів житла, в Луганську – 232 000 кв. м, у Дніпрі – майже всі промислові підприємства й понад 40 % житлового фонду. Чимало споруд періоду авангардного Модернізму було втрачено назавжди. У Харкові це були такі значні

об'єкти, як центральний міський універмаг «Хаторг», будівля ЦК КПУ на пл. Держинського (пл. Свободи), Будинок Червоної Армії.

Етап III (1945–1950-ті): післявоєнна реконструкція зруйнованих об'єктів Модернізму часто полягала у трансформації їх вигляду в стилі «соцреалізму». Зазнали перетворень усі споруди комплексу пл. Свободи (окрім Держпрому), студентський гуртожиток «Гігант» (арх. О. Молокін, 1927–1929), школа-десятирічка на просп. Московському (арх. Е. Гамзе, 1930) в Харкові. Житловий Будинок фахівців у Дніпрі при відновленні після війни змінив свій конструктивістський вигляд на неокласицистичний.

Етап IV (1960–1980-ті): нефахові реконструкції і ремонти часто супроводжується зміною функцій та значною втратою автентичності зовнішнього вигляду та інтер'єрів. Новий різкий поворот в архітектурній стилістиці до простих форм і масового індустріального будівництва стався у середині 1950-х рр. Однак Модернізм не був оцінений як спадщина, яку слід зберігати та реставрувати. Багато будинків, споруджених у 1920–30-ті рр. далі зазнавали перепланувань, втрачали стрічкові вікна, автентичне опорядження фасадів. Прикладом можуть слугувати Палац культури в Лисичанську, клуб-їдальня в Шостому селищі Запоріжжя, клуб-театр «Харчосмак» і клуб Будівельників у Харкові.

Етап V (1990–2010-ті): перепланування будівель, добудова і прибудова нових частин у невідповідному стилі, використання неправдивих деталей, матеріалів в опорядженні інтер'єрів і екстер'єрів, зміна перших поверхів для потреб офісів і магазинів, спотворення балконів і віконних рам; занедбаність окремих об'єктів, їх руйнування з метою здешевлення приватизації та для зведення нових будівель. Після здобуття Україною незалежності багаторічний стереотип зневажливого ставлення до пам'яток, на жаль, продовжує діяти, хоча відбувається пошук наукових досліджень об'єктів Модернізму. Будівля Держпрому внесена у “tentative-list” для номінування у Список світової спадщини, значна наукова робота виконується у вузах (Харківському університеті будівництва та архітектури К.Черкасовою, О. Швиденко, О. Буряком, утворено філію ДОКОМОМО; у Придніпровській академії роботи С. та І. Ревські, праці М. Шолуха з інвентаризації об'єктів Макіївки і Донецька та ін.).

Світовий досвід має багато позитивних прикладів належного відношення до спадщини ХХ століття, її збереження і реставрації. Особливе занепокоєння з причин загрози втрати модерністських пам'яток за браком уваги до них та у зв'язку з їх недооцінкою задекларовано ЮНЕСКО у т.зв. «Мадридському документі» з 2011–2014 р. Про увагу до модерністських пам'яток свідчать також:

– «Програма сучасної спадщини» («The Programme on Modern Heritage», запущена спільно Центром всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, ІКОМОС і ДОКОМОМО у 2001), що сфокусована на підвищенні усвідомлення значущості спадщини сучасної епохи, яка вважається особливо вразливою через недооцінку її серед населення, недостатній правовий захист;

– численні приклади включення об'єктів Модернізму – в тому числі значних за розмірами містобудівних комплексів, територій міст, прикладів житлової, промислової, цивільної архітектури – до Списку світової спадщини ЮНЕСКО.

В роботі проведено аналіз багаторічного міжнародного досвіду по збереженню об'єктів ХХ ст. задля можливого застосування його в умовах України. Низка об'єктів були досліджені автором в натурі (у Берліні, Відні, Вроцлаві, Роттердамі та ін.).

Вдалим прикладом містобудівної спадщини та житлової забудови є 6 житлових районів Берліну епохи Модернізму, що увійшли до Списку світової спадщини: місто-сад Фалькенберг, масиви Шіллерпарк, Карл Легень, Брітц, Біле Місто, Зіменсштатт. Загальна площа номінованих ділянок – 88,1 га. Якщо врахувати «буферну зону» кожної з них з обмеженнями щодо нового будівництва, стає очевидним: великі міські території в німецькій столиці захищені від безконтрольної забудови та вандалізму для нащадків. Грандіозним проектом є занесене до Списку ЮНЕСКО у 2003 р. «Біле місто» в Тель Авіві (площа охоронної зони склала 140,4 га, буферної – 197 га). Свідченням цінності промислових об'єктів періоду авангардного Модернізму є включення до Списку парової насосної станції Вауде в Леммері та заводу Неллефабрик в Роттердамі (Нідерланди), фабрики Фагус в Альфельді (Німеччина). Серед громадських будівель періоду раннього Модернізму до Списку включено комплекс Баугаус в Дессау (Німеччина), «Зал століття» у Вроцлаві (Польща).

Аналіз позитивного досвіду збереження спадщини Модернізму в зарубіжних країнах дозволив виділити декілька положень, які можуть бути складовими успіху, зокрема підвищення статусу територій, що охороняються, шляхом активної пропаганди: публікації статей в пресі з інформацією про об'єкти спадщини, як особливо цінні досягнення в області архітектури, містобудування, міського та ландшафтного дизайну; проведення виставок, присвячених спадщині Модернізму; залучення жителів до справи її захисту.

Найвищим визнанням цінності об'єкта архітектури та містобудування на сьогодні є включення його до списку Всесвітньої спадщини. Для цього він повинен відповідати принаймні одному з 6 культурних критеріїв всесвітньої цінності. Проведений в роботі доказ історичної ролі Модернізму, як етапу переходу (в архітектурі та містобудуванні) до нової, індустріальної ери, обґрунтовує використання як мінімум, двох критеріїв зі Списку – **ii** та **iv**.

У роботі виділені найзначніші об'єкти авангардного Модернізму в Україні, які можуть претендувати на внесення до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО щонайменше за двома вищезгаданими критеріями. Це містобудівні об'єкти: Шосте селище Запоріжжя, перша черга соцміста «Новий Харків» і ансамбль пл. Свободи в Харкові; промислові та інженерні споруди: Дніпрогес в Запоріжжі та Мерефо-Херсонський міст в Дніпрі; перший багатоповерховий великоблочний житловий дім на вул. Пушкінській (Харків); одна з перших великих клубних будівель – Палац праці в Дніпрі; Держпром (з ансамблю пл. Свободи) у Харкові.

Загальні висновки

У дисертації вирішено наукову проблему побудови цілісної картини розвитку авангардного Модернізму в архітектурі та містобудуванні України.

1. Аналіз, узагальнення та систематизація робіт попередників дозволили встановити **4 етапи** у вітчизняній історіографії авангардного Модернізму, які виявили диктат влади стосовно архітектурної естетики і критики, складні часові

процеси зміни ціннісних критеріїв щодо розглянутого періоду залежно від політичного та загальнокультурного контексту, суперечливе ставлення до надбань і спадщини Модернізму. Тоді як в іноземних першоджерелах вони одержали високу оцінку, хоча в багатьох випадках модерністські об'єкти, пов'язані з Україною з нею не ідентифіковані, віднесені іноземними авторами до «російського авангарду». Систематизація робіт переконливо підтвердила: феномен авангардного зодчества в Україні вивчався фрагментарно, в літературі висвітлювалися лише окремі його сторони, він не розглядався у всій цілісності в контексті європейської архітектури, його спадщина не систематизована, досягнення широко не представлені на міжнародному рівні.

2. Вдосконалено термінологічний апарат: у науковий обіг вітчизняної історіографії введено термін «авангардний Модернізм» (вперше вживаний Х. Ібелінгсом), який дозволяє розглядати цей напрям в українській архітектурі 1920–30-х рр. як складову частину європейського Модернізму.

3. Розроблена авторська методика дослідження, яка містить декілька послідовних кроків:

- висунення гіпотези у вигляді тез про роль і функції авангардного Модернізму в історії на підставі ідеї хвильового розвитку цивілізаційних процесів нобелівського лауреата Е. Тоффлера. Гіпотеза дозволяє розглядати явище через призму епохи. В роботі аналізується природа індустріальної ери, що породила Модернізм в архітектурі, виділено її основоположні ознаки;
- проведення доказу гіпотези шляхом зіставлення історичних фактів, зібраних в ході дослідження, з системою принципів індустріальної ери;
- використання комплексної методики, яка містила: змістовний і порівняльний аналіз (містобудівний, стилістичний, архітектурно-композиційний) візуального, вербального, текстового матеріалу; його класифікацію й систематизацію (періодизацію, типологізацію тощо); узагальнення (виявлення принципів, прийомів).

4. Доведена теза 1 дослідницької гіпотези: авангардний Модернізм був покликаний зіграти *перетворювальну роль*: привести архітектурно-будівельну сферу у відповідність з принципами індустріальної ери. У ситуації кардинальних змін в області будівельних технологій, необхідності зведення великої кількості об'єктів, ускладнення їх функцій, та скорочення часу на будівництво, збільшення їхніх масштабів (від окремої будівлі до гігантських промислових і житлових комплексів, міст і цілих регіонів) авангардний Модернізм узяв на себе такі *історичні функції*:

а) Здійснити перехід до проектування за типологічним принципом. В основу нового підходу були покладені визначені проектні методики й засоби (стадійність процесу планування міст тощо); провідним завданням стало вироблення типових рішень для зростаючої кількості об'єктів задля їх тиражування.

б) Створити за короткий термін естетику стандартизації в рамках нового менталітету «індустр-реальності» на основі використання нових технологій. Чітке розпланування міст, геометрична простота та ясність побудови просторів і об'ємів, звільнення фасадів від декору, естетизація нових конструкцій і матеріалів.

в) Провести апробацію нововведень на об'єктах будь-якого масштабу.

5. Підтверджена причетність української архітектури та містобудування 1920–30-х рр. до європейського Модернізму (теза 2) як хронологічно, так суттєво.

Як і в країнах Європи, модерністські ідеї в Україні знайшли найбільш яскраве втілення в промислових центрах: Харкові, Дніпрі, Запоріжжі, Києві, Одесі, Донецькому регіоні. Зведення там велетнів індустрії, які за своїми просторовими параметрами й продуктивністю стояли врівень зі світовими аналогами, наочно свідчить про реалізацію «коду» Другої хвилі. У містобудуванні підтвердженням є проекти нових соцміст (Запоріжжя, «Новий Харків» тощо), в цивільному зодчестві – величезні будівлі головного адміністративного ансамблю Харкова, проекти столичного Театру на 4000 та стадіону на 80000 місць, клубів з великими залами, житлових комплексів. Орієнтація на типові проектування в розрахунку на масове виробництво та споживання – свідоцтво дотримання принципів стандартизації та спеціалізації, – була характерною рисою архітектури УСРР того часу, що відбилося на проектуванні більшості типів будівель. Масштаби явища були розширені до планувань селищ і міст. Простежуються очевидні паралелі в планувальних прийомах, що застосовувались в містобудівних проектах європейських модерністів Таута, Мая, Стамма і українських (у проектах «Нового Харкова», Комінтернівська й ін.). З авангардним Модернізмом пов'язана поява типологічно нових містобудівних, промислових, цивільних об'єктів: робочих клубів, НДІ, АТС, спеціалізованих навчальних закладів, медичних установ різного профілю тощо, які проектувалися відповідно до вимог нової естетики.

6. Досліджено генезу авангардного Модернізму в Україні: визначено передумови його зародження, фундаментальні основи (відродження будівельної бази, тенденції демократизації у суспільстві – доба «червоного ренесансу» в культурі, авангардна естетика в мистецтві та дизайні), фактори, що вплинули на формування – Модернізм Європи і Америки, авангардні ідеї в Росії, конкурси та втілення їх підсумків, впровадження прогресивних технологій і матеріалів у будівництво тощо. Період розглянуто в динаміці: встановлено **4 етапи** розвитку, виявлено їх збіг з фазами розвитку будівельної справи в Україні, визначено основні віхи. **1-й етап** – зародження Модернізму (до 1925) співпадає зі стагнацією в будівництві та початком відновлення будівельної сфери. Передові ідеї здебільшого знаходять вихід у вуличному дизайні, плакатній і книжковій графіці, театральних декораціях. У нових соціально-політичних і економічних умовах починає формуватися конкурсна культура. У містобудуванні етап характеризувався спорудженням перших робочих селищ для підприємств, проведенням інвентаризацій існуючих міст. У житловому будівництві переважали малоповерхові будинки з ділянками на кілька сімей для робочих, що зводилися в селищах і містах. Покладено початок пошуків типових рішень будівель житлового і громадського призначення. **2-й етап** (1925–1928) – розвиток Модернізму в боротьбі за провідне положення серед інших напрямків. Простежується зосередження його зразків у промислово розвинених районах і містах. Віхою етапу став конкурс 1925 р. на будівлю Держпрому в Харкові та його зведення. В ті роки формувалась українська містобудівна школа, проводились конкурси, почалось будівництво великих споруд і комплексів, активне зведення клубних й ін. типів будівель, запроєктованих у сучасних формах. На перший план висуваються об'єкти промислової архітектури. **3-й етап** (1928–1932) домінування Модернізму збігається з курсом на індустріалізацію країни. Віхою етапу став диспут «Про нову і стару архітектуру»

(1928), який проголосив сучасний напрямок ведучим в архітектурі України. Розгортається великомасштабне будівництво нових і реконструкція існуючих міст. Створюються великі будівельні та проектні організації, активізується підготовка кадрів та проведення наукових досліджень. Конкурси проводяться на міжнародному рівні, проектування житла і громадських споруд ведеться у широкому типологічному спектрі. **4-й етап** (1932/1933–1937/1938) – насильницьке завершення авангардного Модернізму, поворот до неокласики, цькування, заборона «сучасної архітектури», ініційовані тоталітарною владою. Віхою етапу стають конкурс на Палац Рад у Москві (1931–1933 рр.), низка постанов Політбюро ЦК ВКП(б), перенесення української столиці в 1934 р. до Києва.

7. Виявлено особливості розвитку *містобудування* України періоду авангардного Модернізму: бурхливе зростання міст – промислових центрів; розвиток містобудування за чотирма основними напрямками (будівництво робітничих селищ, районне планування, створення соцміст, реконструкція існуючих). Специфіка виразилася в масштабності й інноваційності проектних перетворень та їхніх реалізацій, особливо на етапі розквіту авангардного Модернізму (1928–1932). В УСРР вже з 1930-х було покладено початок втіленню районного планування (Донбаського регіону з будівництвом 13 нових міст). В більшості ж європейських країн розробка й здійснення планів регіонального розвитку зі створенням нових міст припадає на 1940–1960-ті. Говардівська модель розселення була інтерпретована в першій схемі генплану розвитку Харкова 1930, виявленої в ході дослідження. Передовим було впровадження методу мікрорайонування підчас розробки генпланів Харкова (1931–1934) й ін. міст, введення стадійності планування в практику містобудівного проектування. Новим у плануванні соцміст було розміщення мережі усупільненого обслуговування й організація житла. Система планування, її елементи були ієрархізовані, на кожному рівні передбачалося обслуговування побутових потреб населення. В ті роки були вироблені планувальні прийоми, що враховували вплив озеленення, макро- та мікроклімату міст на створення комфортних умов проживання.

8. Визначені типологічні особливості авангардного Модернізму, для кожного типу сформовано функціональні характеристики, містобудівні, архітектурно-композиційні та художні прийоми проектних рішень. Випробування нових просторових форм і конструкцій особливо активно йшло у *промисловій архітектурі*. Цей напрям у зодчестві України тоді був пріоритетним і **власне у цьому ракурсі його можна вважати феноменом європейського масштабу**. Нові технології та масове виробництво потребували величезних за розмірами освітлених цехів, а необхідність економії створювала передумови для пошуку неординарних інженерних і архітектурних рішень (тонкостінні оболонки, складки). Тому промислова архітектура стала випробувальним полігоном для оригінальних композиційних і тектонічних систем, естетичного освоєння технічних досягнень. Курс на концентрацію виробництв, створення промислових гігантів, що за розмірами і потужностями змагалися зі світовими аналогами, залучення до проектування і будівництва кращих зарубіжних і союзних фахівців, наявність власних талановитих кадрів дозволили за короткий термін звести десятки заводів, фабрик, електростанцій та увійти в індустріальну еру. В області промислових

споруд розроблялась нова специфічна мова авангардного Модернізму, пройшли першу апробацію сучасні матеріали і конструкції, що породили революційні архітектурні форми, котрі потім використовувалися в цивільній архітектурі.

У важливіших об'єктах *громадського призначення* (адміністративних, клубних, освітніх тощо) знайшли яскраве відбиття містобудівні, функціональні, естетичні принципи нової архітектури. На прикладах окремих типів цивільних будівель: клубів, Палаців культури, ВНЗ, шкіл тощо розкрито їхні особливі, властиві їм характерні модерністські риси. Створення комфортного, відповідного санітарно-гігієнічним вимогам, *масового житла для робітників*, швидкість та обсяги його зведення, як і в Європі були центром архітектурної проблематики авангардного Модернізму України. Незважаючи на сміливі експерименти в житловому будівництві на містобудівному рівні (житлових кварталів, соцміст, робочих селищ) та рівні житлового осередку, архітектура житла, на відміну від Європи, у своїй масі не отримала яскраво виражених стилістичних рис. «Чиста» площа стін, збільшені віконні прорізи, вертикалі сходового скління, кутові балкони з характерними горизонтальними тягами огорож з металевих прутів – обмежений модерністський «словник» рядової житлової забудови тих років, яка зводилась переважно з цегли з обробкою вуличних фасадів теразитовою штукатуркою «під бетон».

9. Хоча Модернізм був явищем інтернаціональним, виявлені в роботі особливості надають право говорити про феномен українського авангардного Модернізму в архітектурі та урбаністиці, що вивів Україну на європейський та світовий рівень, на передові позиції в цих областях. Він реалізовувався як широка державна програма на відміну від європейських країн, де був локалізований на рівні діяльності окремих архітектурних шкіл, творчих особистостей, фірм тощо. За масштабами перетворень не мав аналогів у Європі, починаючи від районного планування, будування нових міст, реконструкції існуючих, промислових і житлових комплексів до вуличного дизайну. Був натхненний революційним духом епохи, ідеями творення власної національної держави, радянської, але незалежної. Загальний ентузіазм, прояви патріотизму виразились в інспірації, яка знайшла переконливе втілення в архітектурно-містобудівних об'єктах, унікальних за своїми технічними, конструктивним, естетичним характеристикам.

10. Розроблено історико-архітектурну теорію авангардного Модернізму в Україні 1920-1930 рр. як своєрідного явища в контексті європейського зодчества; розкрито його особливості та закономірності, що проявилися в архітектурній та містобудівній типології, стильових ознаках, проектній конкурсній культурі, специфічних рисах архітектурного формотворення та діяльності.

11. У роботі доведена теза 3 про *значущість і цінність пам'яток авангардного Модернізму в Україні* як невід'ємної частини світової спадщини, підхід до збереження якої повинен забезпечуватися на рівні світових стандартів. Встановлено етапи втрати автентичності об'єктами Модернізму в Україні за останні 80 років, проаналізовано їхній сучасний стан. Виведені у роботі риси самобутності архітектури та містобудування українського Модернізму свідчать про можливість їх номінування до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Матеріали дисертаційного дослідження дозволили виділити найбільш значущі об'єкти авангардного Модернізму в Україні, що відповідають критеріям Списку. В роботі рекомендовано

шляхи збереження пам'яток архітектури та містобудування цього періоду, розроблено загальні вимоги щодо характеру та послідовності консерваційно-реставраційних робіт на основі аналізу позитивного європейського досвіду.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Розділи у колективних монографіях

1. Smolenska S. Problems of preservation of the Historical Image of Kharkiv / S. Smolenska // Culture of the city. Monograph of Faculty of Architecture of Wrocław University of Technology / Edited by Elżbieta Przesmycka, Elżbieta Trocka-Leszczyńska.. – Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 2012 (ISBN 978-83-659071-00-2). – P. 331–340.
2. Smolenska S. Application of new technologies in avant-garde architecture of 1920s and 1930s in Ukraine / S. Smolenska // Architecture: confrontation with the past. Monograph of Faculty of Architecture of Wrocław University of Technology / Edited by Elżbieta Trocka-Leszczyńska, Elżbieta Przesmycka. – Wrocław: Wrocławskie Wydawnictwo Naukowe ATLA2, 2014 (ISBN 978-83-7493-739-9). – P. 77–90.
3. Smolenska S. Common trends of the Development of Republican metropolitan Centers in Kharkiv and Minsk in the 1920s–1930s / S. Smolenska // Architecture in the forming of cities culture. Monograph of Faculty of Architecture of Wrocław University of Technology / Edited by Elżbieta Trocka-Leszczyńska, Elżbieta Przesmycka. – Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 2016. – P. 95–106 ((ISBN 978-83-7977-274-2).

Основні наукові праці, опубліковані у наукових фахових видання

інших держав і тих, що включені до міжнародних наукометричних баз

4. Smolenska S. What style of building is this? / S. Smolenska // Architecture of the second half of the 20th century – studies and protection / edited by Bogusław Szmygin, Jörg Haspel. – Warszawa-Berlin: ICOMOS Polska, ICOMOS Deutschland, 2010. – P. 201–205.
5. Smolenska S. Green areas in Ukrainian urban complexes as objects of heritage protection / S. Smolenska // Learning from Moscow? Architecture and Urban Design of Socialist Realism. Beiträge zur Denkmalpflege in Berlin, Band 38. – Berlin: Nicolaische Verlagsbuchhandlung GmbH, 2012 (ISBN 978-3-89479-761-4). – P. 229–238.
6. Smolenska S. Foremost Examples of Urban Ensembles of Socialist Realism in the Ukraine / S. Smolenska // Sozialistischer Realismus und Sozialistische Moderne Welterbevorschläge aus Mittel- und Osteuropa | Socialist Realism and Socialist Modernism World Heritage Proposals from Central and Eastern Europe. – ICOMOS Häfte des Deutschen National Komitees LVIII | ICOMOS Journals of the German National Committee LVIII, 2013. – С. 106–111. – Режим доступу до журн.: http://www.icomos.de/pdf/Heft_LVIII.pdf
7. Smolenska S. Charkowski modernizm po modernizmie – utrata autentyczności / S. Smolenska // Modernizm w Europie – Modernizm w Gdyni. Architektura pierwszej połowy XX wieku i jej ochrona w Gdyni i w Europie / Red. naukowa M. J. Sołtyk, R. Hirsch. – Gdynia: Urząd Miasta Gdyni, 2011 (ISBN 978-83-907114-9-2). – S. 213–218.
8. Смоленская С. А. Становление высотного строительства в СССР в 1920–30-х гг. / С. А. Смоленская, Е. В. Бижко // Известия вузов. Инвестиции. Строительство.

Недвижимость. – Иркутск: ИНИТУ, 2015. – № 1 (12). – С. 151–159 (ISSN 2227-2917).
– Режим доступу до журн.: http://journals.istu.edu/izvestia_invest/?ru/journals/2015/12

Основні наукові праці, опубліковані у фахових виданнях України

9. Смоленская С. Архитектор Н. М. Подгорный / С. Смоленская // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків: ХДАДМ, 2009. – № 3,4. – С. 159–162.
10. Смоленська С. О. Відновлення історичної правди: загибель конструктивізму в Україні на початку 30-х рр. (постановка проблеми) / С. О. Смоленська // Архітектура. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Львів: НУЛП, 2009. – Вип. 687. – С. 87–95.
11. Смоленська С. О. Образ «першої столиці»: проблеми збереження історичного середовища Харкова / С.О. Смоленська // Архітектура. Ландшафт дахів історичного центру міста: проблеми збереження і регенерації. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Львів: НУЛП, 2011. – Вип. 716. – С. 253–263.
12. Смоленская С. А. Наследие XX века в Польше и Германии: опыт сохранения / С.А. Смоленская // Науковий вісник будівництва. – Харків: ХНУБА, ХОТВ АБУ, 2012. – Вип.7. – С. 28–31.
13. Смоленская С. Экологические последствия воплощения градостроительных принципов модернизма (на примере Чандигарха) / С. Смоленская // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків: ХДАДМ, 2012. – № 3. – С. 108–111.
14. Смоленська С. О. Прогностика в архітектурній школі: досвід радянського авангарду 1920 х-1930-х рр. / С.О. Смоленська // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн. збірник. / Відпов. ред. М. М. Дьомін. – К.: КНУБА, 2012. – Вип. 30. – С. 129–135
15. Смоленская С. А. Лидеры украинского авангарда: архитектор Малоземов / С. А. Смоленская // Науковий вісник будівництва. – Харків: ХНУБА, ХОТВ АБУ, 2012. – Вип.71. – С. 114–119.
16. Смоленская С. Шедевры украинского конструктивизма: санаторий «Украина» в Гаграх / С. Смоленская // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків: ХДАДМ, 2012. – № 6. – С. 177–181.
17. Смоленська С. О. Історичні віхи української архітектури: проект Харківського поштамта 1928 р. / С. О. Смоленська // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн. збірник. / Відпов. ред. М. М. Дьомін. – К.: КНУБА, 2013. – Вип. 32. – С. 110–118.
18. Смоленська С. Проблеми ідентифікації та валоризації архітектурних памя'ток ХХ ст. в Україні / С. Смоленська // Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій. Збірник наукових праць. / Наук. ред. М. В. Бевз. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013 (ISBN 978-617-607-409-0). – С. 158–163.
19. Смоленская С. Лидеры украинского конструктивизма: архитектор Григорий Яновицкий / С. Смоленская // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків: ХДАДМ, 2013. – № 1. – С. 102–105.
20. Смоленская С. А. Европейское градостроительное наследие: берлинские

- жилые комплексы периода модернизма / С. А. Смоленская // Региональные проблемы архитектуры и градостроительства: Сб. научных трудов. – Одесса: «Астропринт», 2013. – Вып. 11–12. – С. 76–81.
21. Смоленська С. О. Генеза ідеї купола в архітектурі модернізму початку ХХ сторіччя / С. О. Смоленська // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн. збірник. / Відпов. ред. М. М.Дьомін. – К.: КНУБА, 2013. – Вип. 34. – С. 212–221.
22. Смоленская С. Конструктивизм в архитектуре Одессы: постановка проблемы / С. Смоленская, Н. Мельник // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків: ХДАДМ, 2013. – № 2. – С. 208–211. (в соавторстве с Мельник Н.)
23. Смоленская С. А. Первые эксперименты в области крупноблочного домостроения в Украине // Науковий вісник будівництва. – Харків: ХНУБА, ХОТВ АБУ, 2014. – № 4 (78). – С. 77–81.
24. Смоленська С. О. Вузівські комплекси періоду конструктивізму в Україні: будівельний інститут у Харкові / С. О. Смоленська // Проблеми дослідження, збереження та реставрації об'єктів культурної спадщини. Збірник наукових праць / Наук. ред. М. В. Бевз. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2014. – С. 262–266.
25. Смоленская С.А. Железобетон в архитектуре конструктивизма в Украине / С. А. Смоленская // Науковий вісник будівництва. – Харків: ХНУБА, 2015. – № 5 (79). – С. 9–13.
26. Смоленська С. О. Зберегти пам'ятки конструктивізму в Україні (на основі неопублікованих архівних матеріалів) / С. О. Смоленська // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн. збірник. / Відпов. ред. М. М.Дьомін. – К.: КНУБА, 2015. – Вип. 41. – С. 190–198.
27. Смоленська С. О. Відродження традицій української архітектури за доби модерну (на прикладі Харкова) / С. О. Смоленська, Б. І. Божинський // Науковий вісник будівництва. – Харків: ХДТУБА, ХОТВ АБУ, 2003. – Вип. 24. – С. 5–9.
- Додатково відображають наукові результати дисертації праці в інших виданнях:*
28. Smolenska S. Mind manipulation by Mass-Media Using City images in newspapers / S. Smolenska // The Image of Heritage. Changing Perception, Permanent Responsibilities / Edited by Andrzej Tomaszewski, Simone Giometti. – Firenze: Edizioni Polistampa, 2011 (ISBN 978-88-596-0886-8). – P.171–186.
29. Smolenska S. Dome symbolism in the architecture of the Soviet avant-garde in the 1920s–1930s / S. Smolenska // Cultural Identity and Symbolism, Geometric and Formal Genesis, Construction, Identification, Conservation, edited by G. Tampone, R. Corazzi, E. Mandelli. – Florence: Nardini Editore, 2012 (ISBN 9788840442112). – (DVD-ROM). – Title from the disc label.
30. Смоленська С. О. Олександр Юрійович Лейбфрейд: життя і творчість / С.О. Смоленська // Олександр Юрійович Лейбфрейд (до 90-річчя з дня народження). Бібліографічний покажчик / Під ред. С. О. Смоленської. – Харків: ХДАМГ та ХДНБ ім. В. Г. Короленка, 2000. – С. 4–8.
31. Смоленская С.А. Исследователь и популяризатор истории города / С. А. Смоленская // Науково-теоретичні здобутки слобідської України: філософія, релігія, культура: Зб. наукових статей за матеріалами міжнародної наукової

- конференції «Четверті Слобожанські читання». – Харків, 2000. – № 4 – С. 20–23.
32. Смоленская С. А. Творчество архитектора Н. М. Подгорного / С. А. Смоленская // Культурна спадщина Слобожанщини: Зб. наук. статей за матеріалами міжнародної наукової конференції «П'яті Слобожанські читання». – Харків, 2003. – № 5 – С. 74–77.
33. Смоленська С. О. Шляхи взаємодії світового та українського архітектурного авангарду / С. О. Смоленська // Науковий вісник будівництва. – Харків: ХНУБА, 2016. – № 1 (83). – С. 5–9.
34. Смоленская С. А. Экологические уроки Чандигарха / С. А. Смоленская // Вопросы планировки и застройки городов. Материалы XXX Международной научно-практической конф. 29–30 мая 2008 г. – Пенза: ПГУАС, 2008. – С. 63–66.
35. Смоленская С. А. Опыт сохранения градостроительного наследия модернизма (на примере жилых районов Берлина) / С. А. Смоленская // Вопросы планировки и застройки городов. Материалы XVII Международной научно-практической конф. 28–29 мая 2010 г. – Пенза: ПГУАС, 2010. – С. 55–59.
36. Смоленская С. А. Роль озеленения и элементов благоустройства в сохранении градостроительного наследия Украины 1930-50-х гг. / С. А. Смоленская // Вопросы планировки и застройки городов. Материалы XVIII Международной научно-практической конф. 26–27 мая 2011 г. – Пенза: ПГУАС, 2011. – С. 51–54.
37. Смоленская С. А. Грандиозные проекты 1930-х годов: стадион на 80000 зрителей для Украины (результаты исследований нерасшифрованных материалов из архива заповедника "София Киевская") / С. А. Смоленская // Софійські читання. – К.: НЗ "Софія Київська", 2015. – Вип. 7. – С. 392–397.
38. Смоленська С. Містобудування України в 1920– на початку 1930-х рр.: особливості розвитку/ С. Смоленська // Новий урбанізм у східній Європі. 1920–30-ті рр. Тези міжнародної конференції 11–13 квітня 2017. – Харків: Український центр ДОСОМОМО, 2017. – С. 13.

АНОТАЦІЯ

Смоленська С.О. Архітектура авангардного Модернізму в Україні: генеза та спадщина. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора архітектури за спеціальністю 18.00.01 – Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури. – Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2017.

Дослідження присвячене ключовому напрямку в архітектурі та містобудуванні України 1920–початку 1930-х рр., який автор називає «авангардним Модернізмом». Напрямок вперше представлений в його дуальності: як цілісне, своєрідне явище, продукт функціонування народногосподарського комплексу та української культури радянського періоду, разом з тим – в контексті загальноєвропейських тенденцій. Робота базувалась на першоджерелах: документах, архітектурній графіці, літературі 1920–30-х рр., що дало змогу ввести в науковий обіг широкий пласт фактологічного матеріалу. На підставі наукового аналізу підтверджена спорідненість української архітектури з європейським Модернізмом. Розкрито процес становлення напрямку, виявлена сукупність факторів, які обумовили його специфічний характер, встановлено 4 етапи його розвитку. Досліджено містобудівні проекти й реалізації,

архітектурні об'єкти (промислові, громадські, житлові); проаналізовано їх типологічні риси, стильові ознаки; висвітлено значення конкурсної культури; встановлено авторів, які внесли свій вклад у теорію та практику. Доведена значимість об'єктів українського Модернізму, як невід'ємної частки європейської спадщини. Проаналізовано їх сучасний стан, визначено шляхи збереження, виявлені проблеми реставрації, виділено найбільш значущі об'єкти, які відповідають критеріям Списку світової спадщини.

Ключові слова: авангардний Модернізм, архітектура, містобудування, 1920–30-ті рр., архітектурна спадщина, центральна та східна Україна.

ANNOTATION

Smolenska S. Architecture of avant-garde Modernism in Ukraine: genesis and heritage.—Ontherightsof manuscript.

Dissertation on defending the scientific degree of Doctor of Science (Architecture) by specialty 18.00.01. –Theory of architecture, restoration of architectural monuments. – Lviv PolytechnicNational University, Lviv, 2017.

The dissertation investigates the important direction of the 1920s–early 1930s in the architecture and town-planning of Ukraine, thanks to which the transition to the industrial era of these fields was realized. The introduction of the term «avant-garde Modernism» into domestic historiography allowed viewing it as an integral part of the European Modernism of that historical period. The direction is first presented in its duality: on the one hand, as an integral, original, dynamic phenomenon, the product of the functioning of the national economic complex and the Ukrainian culture of the Soviet pre-war time, and on the other hand– in the context of pan-European and world trends. The research was based on the original sources: documents, architectural graphics, and literature of the 1920s–1930s, which made it possible for the first time to introduce a wide stratum of unknown factual material into scientific use. Based on its scientific analysis the involvement of Ukrainian architecture and urban planning of those years to European Modernism was confirmed. The dissertation shows the unique process of the formation of avant-garde Modernism in Ukraine, it reveals a set of factors that determined the specific nature of its evolution.

The main milestones and 4 stages of its development were determined: from origin to the violent interruption; their conformity with the development phases of the construction industry in the country was proved during the research. The list of authors who contributed to the modern theory and practice was established; typological features and local manifestations in town planning and to industrial, civil and residential architecture were identified; style signs were revealed, and the importance of competitive culture was displayed.

The research proves the significance and value of the legacy of avant-garde Modernism in Ukraine as a clear indication of one of the most exciting moments of history and also as an integral part of the European heritage – the approach to conservation of which must be ensured at the level of world standards. The state of the existing surviving objects of Modernism in Ukraine was analyzed and the five stages of the loss of their authenticity over the past 80 years were determined. Ways to preserve the heritage on the basis of an analysis of positive foreign experience were uncovered. The most pressing

issues, from the solution of which depends the protection and maintenance of monuments in proper condition were identified. The most outstanding objects of the avant-garde Modernism in Ukraine were proposed for inclusion in the UNESCO World Heritage List on the basis of the justification for their compliance with international criteria of value.

Keywords: avant-garde Modernism, architecture, urban planning, 1920–30s, architectural heritage, cities of central and eastern Ukraine.

АННОТАЦИЯ

Смоленская С. А. Архитектура авангардного Модернизма в Украине: генезис и наследие. – На правах рукописи.

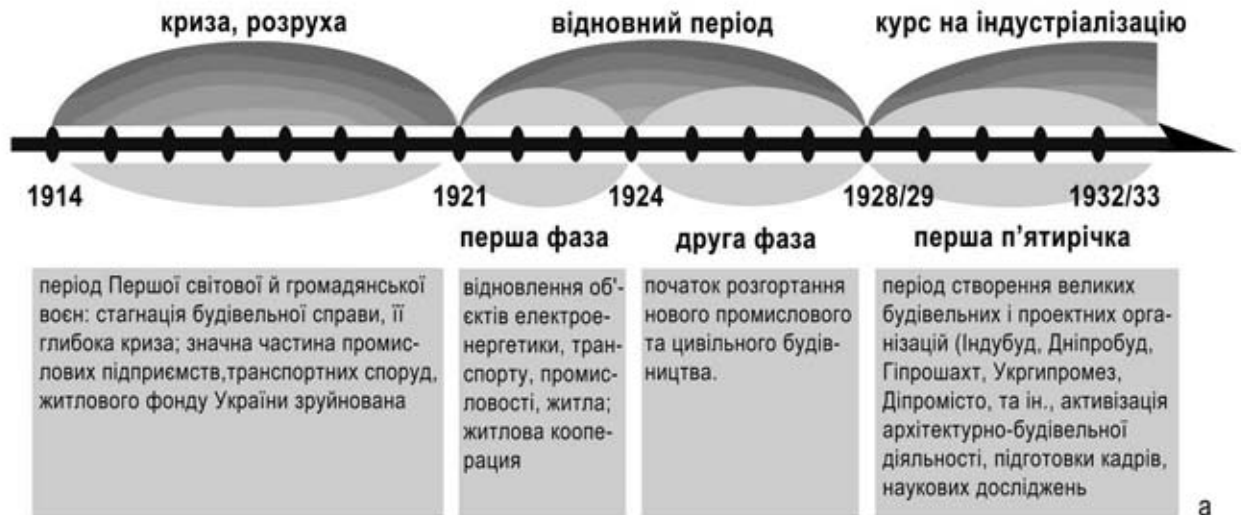
Диссертация на соискание учёной степени доктора архитектуры по специальности 18.00.01 – Теория архитектуры, реставрация памятников архитектура. – Национальный университет «Львовская политехника», Львов, 2017.

Исследование посвящено ключевому направлению в архитектуре и градостроительстве Украины 1920–начала 1930-х гг., названный автором «авангардным Модернизмом». Направление впервые представлено в его дуальности: как целостное, своеобразное явление, продукт функционирования народно-хозяйственного комплекса и украинской культуры советского довоенного периода, вместе с тем – в контексте общеевропейских тенденций. Работа базировалась на первоисточниках: документах, архитектурной графике, литературе 1920–30-х гг., что позволило ввести в научный обиход широкий пласт фактологического материала. На основе его анализа подтверждена причастность украинской архитектуры к европейскому Модернизму. Показан процесс становления авангардного Модернизма в Украине, выявлена совокупность факторов, обусловивших специфический характер его эволюции, определены вехи и установлено 4 этапа развития. Выявлены типологические черты и локальные проявления в градостроительстве и архитектуре (промышленной, гражданской, жилой); стилевые признаки, значение конкурсной культуры; установлен перечень авторов, внесших вклад в теорию и практику. Доказана значимость объектов украинской Модернизма, как неотъемлемой части европейского наследия. Проанализировано их современное состояние, определены пути сохранения, выявлены проблемы реставрации, выделены наиболее значимые объекты, которые соответствуют критериям Списка всемирного наследия.

Ключевые слова: авангардный Модернизм, архитектура, градостроительство, 1920–30-е гг., архитектурное наследие, города центральной и восточной Украины.

Рис. 1. Шляхи взаємодії світового та українського архітектурного авангарду.

а - етапи розвитку будівельної справи в Україні на території колишнього СРСР у період 1914-1932 рр. (опр. С. Смоленська);

б - етапи розвитку авангардного Модернізму в Україні та віхи розвитку (опр. С. Смоленська):

1 - проект та початок зведення Держпрому в Харкові (1925) [205, с. 111];

2 - дискусія щодо проекту Головоштамту на привокзальній площі в Харкові (1928), фото С. Смоленської, 2015;

3 - конкурс на проект Палацу Рад у Москві (1932-1934 рр.) [682, с. 231].

Рис. 2. Етапи розвитку авангардного Модернізму в Україні.